ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਨਵੰਬਰ 2002

Amrit Kirtan

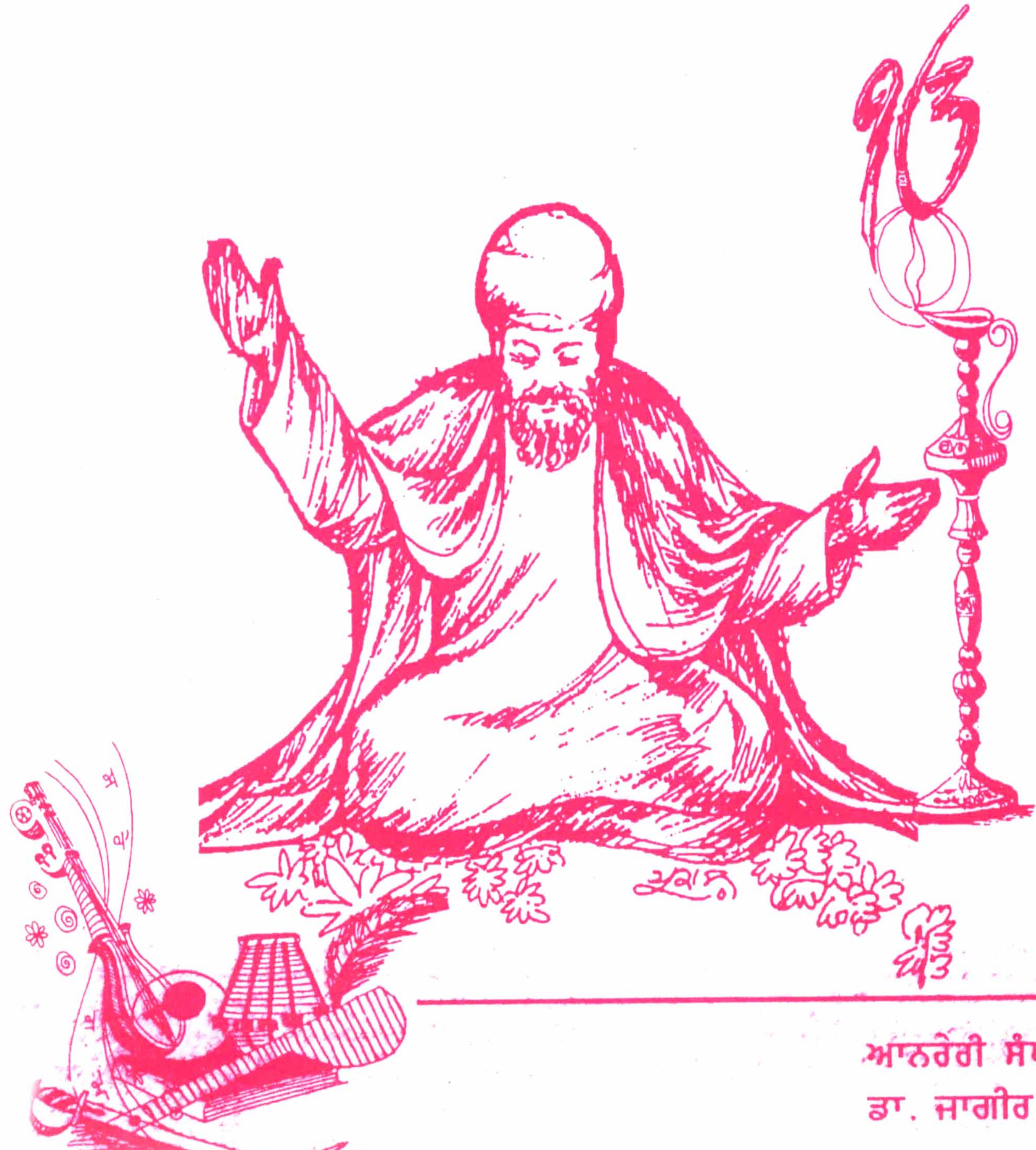

ਆਨਰੇਰੀ ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸਬੰਧੀ ਤ੍ਰੈਭਾਸ਼ੀ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ
ਅੰਕ 11 ♦ ਸਾਲ ਚੌਦਵਾਂ ♦ ਨਵੰਬਰ 2002

ਸੰਪਾਦਕ (ਆਨਰੇਰੀ)
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ
ਐਮ.ਏ. (ਸੰਗੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ), ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ

ਸਹਾਇਕ ਸੰਪਾਦਕ (ਆਨਰੇਰੀ)
ਡਾ. ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਬੈਦਵਾਣ
ਐਮ.ਏ., ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ

ਸਹਿਯੋਗੀ
ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ
ਸ. ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ

ਮਿਤ੍ਰ ਅਸਾਡੜੇ ਸੇਈ	2	*ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ*
ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗੁਰ	3	*ਸੰਪਾਦਕੀ*
ਜੋ ਹੋਆ ਹੋਵਤ ਸੋ ਜਾਨੈ	4	ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੀਲਧਾਰੀ
ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ	7	ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ
ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕਰਤਾਰੀ ਕਲਾ ਦੇ ਉਸਤਾਦ..	9	ਡਾ. ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਬੈਦਵਾਣ
ਪੰਜਾਂ, ਪਹਾੜ ਤੇ ਚਸ਼ਮਾ	10	ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾਊਂ
ਕੀਰਤਨ	12	ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ
पंजाब की सांस्कृतिक विरासत "संगीत"	14	अनीता खन्ना
Is Indian Classical Music Dying	22	Mohan Nadkarni
ਸੁਰ ਲਿਪੀਆਂ	25	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਗ੍ਰੰਥ
ਸੁਰ ਲਿਪੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ	27	ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ

▲ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਨ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
▲ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੰ: 4/8/90 ਮਿਤੀ 20/2/91
ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ।
▲ Donations are eligible for relief u/s 80 G of Income-Tax Act, 1961
vide CIT/ CHD/ Tech./ 80-G/ 911 dated 23/05/2002 valid upto 31/03/2004

ਚੰਦੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ :
▲ ਦੇਸ਼: ਇਕ ਕਾਪੀ 15 ਰੁ., ਸਲਾਨਾ 150 ਰੁ., ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ 1500 ਰੁ.
▲ ਵਿਦੇਸ਼: ਸਲਾਨਾ 30 $, ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ 300 $
▲ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਲਈ ਡਰਾਫਟ
'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਦੇ ਨਾਮ ਹੀ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਜੀ।

ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਲਈ ਪਤਾ :
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.)
1246/1, ਸੈਕਟਰ 22-ਬੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 160 022
ਫੋਨ : 0172-701396, 713915

ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪਤਾ :
ਸੰਪਾਦਕ, 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ'
422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 160 015
ਫੋਨ : 0172-772660

e-mail: drjagirsingh@rediffmail.com

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਨੇ
ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰਜ਼,
ਐਸ. ਸੀ. ਐਫ. 107, ਫੇਜ਼-7, ਮੁਹਾਲੀ ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ
422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

COMPUTER TYPE SETTING
sohal specials
Designers & Printers
Phone: 0172 - 391443

ਮਿਤ੍ਰ ਅਸਾਡੜੇ ਸੇਈ

♦ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਅਤਿਅੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਅਜੋਕੀ ਦੁਨੀਆਂ ਮਾਇਆ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਲਿਪਤ ਹੈ ਕਿ ਰੂਹਾਨੀ ਖੁਰਾਕ ਲਈ ਨਾ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸ ਰੁਚੀ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਂ ਤੇ ਚਾਹ। ਅੱਜ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਸੋਝੀ ਜਾਂ ਉਜਾਲਾ ਮਨੁੱਖੀ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

- ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, 369, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਾਰਗ, ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਕਲੋਨੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 110 009

♦ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਅਕਤੂਬਰ 2002 ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸੁਗਾਤ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰੀਆ। 'ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ' ਹੁਣੇ ਪੜ੍ਹਕੇ ਹਟਿਆ ਹਾਂ। ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਕੇ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਅਰਦਾਸ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਛੇਤੀ ਠੀਕ ਹੋਵੋ। ਨਿੱਜੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਅਣ-ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਨਮੋਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਗਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਹੈ। ਕਈ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਣਗਿਹਲੀ ਕਾਰਨ ਪੜ੍ਹਨੋਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਿੰ. ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗਗਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤਾਰਨ ਗੁਜਰਾਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ।

- ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਭੋਗਲ, 628, ਗਰੀਨ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਜਲੰਧਰ

♦ ਆਪ ਜੀ ਵਲੋਂ ਭੇਜਿਆ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਦਾ ਸਤੰਬਰ ਅੰਕ ਮਿਲਿਆ। ਪੜ੍ਹਿਆ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਗਿਆਨ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਬੁਧੀਮਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧਕੇ ਇਕ ਸਲਾਉਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਸਮਾਂ ਕੱਢਕੇ ਇਸ ਮਹਾਂ ਕੁੰਭ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ।

- ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਲਸੀ, 88, ਆਦਰਸ਼ ਨਗਰ, ਫਰੀਦਕੋਟ

♦ ਅਕਤੂਬਰ ਦਾ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਮਿਲਿਆ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸਮੱਗਰੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਾਬਲੇ ਤਾਰੀਫ ਸੀ। ਢਾਡੀ ਰਾਗ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਲੇਖ ਜ਼ਰੂਰ ਛਾਪਿਆ ਕਰੋ।

- ਪ੍ਰੋ. ਮੰਗਤ ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨਾ, ਅਸ਼ੋਕ ਰਿਫਰੈਸ਼ਮੈਂਟ, ਮੰਡੀ ਹਰਜੀ ਰਾਮ ਮਲੋਟ

♦ Please find enclosed herewith a cheque for Rs. 2000 as a humble contribution towards the beautiful and extremely useful and educative periodical 'Amrit Kirtan', which is serving the cause of Gurbani Kirtan highly academically but in a very simple and easily understandable manner. Thanks a million please!

My hearties congratulations to the Hony. Editor-in-Chief Dr. Jagir Singh Jee for all this painstaking service to the whole Sikh Panth and others also.

*- **Dr. Tej Pal Singh Chawala**, # 1363, Sector: 40-B, Chandigarh*

A humble sign of our appreciation in the form of the enclosed demand draft for Rs. 1500 only, is being sent. Please accept it and make us grateful,

The magazine 'Amrit Kirtan' must not be stopped. In case it has to cease publication, it will be a misfortune. It always complies information which is not available elsewhere.

I have been working in 'The Sikh Review' for 14 years, and I can imagine the type of difficulties you must be facing. Pray, Satguru bestow enough good sense on our people to realize the significance of such periodicals.

*- **Ranjodh Singh**, # 55-FF, Saraswati Vihar, Jalandhar - 144 008*

ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ

ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗੁਰ

ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਚੇਲੇ ਸਬੰਧੀ ਦੋ ਕਥਾਵਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਸੰਮੋਹਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਏਕਲਵਿਆ ਵਾਲੀ ਕਥਾ: *ਏਕਲਵਿਆ ਜਾਤ ਦਾ ਭੀਲ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਸਿੱਖਣ-ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਸੀ। ਉਹ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਕੇਵਲ ਕੌਰਵਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਮਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੇ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨ ਕੇ ਤੀਰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ।*

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਕਥਾ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਹੈ: *ਭਗਤ ਜੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਚੇਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਉਂਦੇ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਮੂੰਹ ਹਨੇਰੇ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਲੇਟ ਗਿਆ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਠੋਕਰ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ 'ਉਠੋ ਰਾਮ ਕੇ, ਰਾਮ ਭਜੋ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰ ਮੰਤਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਤੇ ਵੱਡਾ ਭਗਤ ਬਣ ਗਿਆ।*

ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਹਰ ਇਕ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੀ ਰੁਚੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਹਨ। ਪਰ ਨਿਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਜੀਊਣ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਬੜੇ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨੇ ਪਏ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਲੀ ਹਉਮੈਂ ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅੱਠਵੀਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ ਉਹ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਬੜਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਮਸਾਂ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੇਰੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਮੇਰੀ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ। ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਔਗੁਣ ਹੈ ਮੇਰੀ ਰੁਚੀ ਕਦੀ ਅੱਵਲ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਹਾਂ ਚਲਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਚਾਅ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਦੀ ਨਾ ਕਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਮੰਜ਼ਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸਮੇਂ ਕਈ ਕਈ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਥੋੜਾ ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਕਦੀ ਨਾ ਕਦੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਕਈ ਗੁਰੂਆਂ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰ ਸਿਖਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ 9ਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਾਂ। ਇਹ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕੇਵਲ ਸਿਲੇਬਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਂਜ ਸਿਲੇਬਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੀ ਦੋਸਤੀ ਕਲਾਸ ਦੇ ਦੋ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਪੈ ਗਈ। ਹਰਜੋਤ ਸਿੰਘ ਮਕੜ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਗੁਰ, ਲਿਖਾਈ ਸੁਧਾਰਨ ਤੇ ਗੁਰ ਸਿੱਖੇ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਡਾ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਤੇ ਕਵਰ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛਪਵਾਉਣ ਤੱਕ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਅੜਾਉਣੀਆਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਸਮਾਂ ਐਸਾ ਆਇਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਪੁਸਤਕ ਅਤੇ ਹਰ ਸਖਸ਼ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਜਾਪਣ ਲਗ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਇਕ ਕੋਲ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਐਸਾ ਗੁਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਕੀਤਰਨੀਆਂ ਨਾਲ ਸਹਾਇਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜ਼ਖਮੀ, ਭਾਈ ਬਾਵਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਬਾਵਾ, ਪ੍ਰੋ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਤਬਲੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੋਂ ਹਰਮੋਨੀਅਮ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਰਿਆਜ਼, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਘਾਇਲ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਫੱਕਰ, ਭਾਈ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਤਬਲੇ ਦੇ ਗੁਰ ਸਿੱਖੇ। ਇਹ ਬੜੀ ਲੰਬੀ ਸੂਚੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਖਰੀਦਣ ਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਨੂੰਨ ਹੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਾਵਤਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਪੇ ਗੁਰੂ ਬਿਨਾ ਗਤ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ। ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਤਾਂ ਗਲ ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈ।

ਜੋ ਹੋਇਆ ਹੋਵਤ ਸੋ ਜਾਨੈ

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੀਲਧਾਰੀ

162 ਏ, ਗਰੇਨ ਮਾਰਕੀਟ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਜਪੁ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਲਕਸ਼ 'ਹੁਕਮ ਰਜਾਈ ਚਲਣ' ਦੀ ਮੰਜਲ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਜੀਵਨੀ ਘੜਨ ਲਈ 'ਘੜੀਐ ਸਬਦੁ ਸਚੀ ਟਕਸਾਲ' ਦੀ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। 'ਨਾਨਕ ਨਦਰੀ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲ' ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਚੰਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਸਗੋਂ ਸਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੀ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਉਪਦੇਸ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ 'ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ' ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਲੋਕ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਤੀ ਤ੍ਰੈਕਾਲ ਸਿੱਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਪੁ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਪਸ਼ਟ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਪਵਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਬੀਜ ਰੂਪੀ ਕਾਰਨ ਜਲ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਲ ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਤਗਰਭ ਰੂਪੀ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਧਰਨੀ ਰੂਪੀ ਜਨਮ ਦਾਤੀ ਦੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਿਨ ਰਾਤ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਾ ਸੂਰਜ ਚੰਨ ਨੂੰ ਦਾਈ ਦਾਇਆ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਦੀ ਪਾਪ-ਪੁੰਨ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮਫਲ ਦੇਰ ਸਵੇਰ ਜਾਂ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਿੱਛੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਾਲੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਘਾਲ ਸਫਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰੋਪਕਾਰ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ, ਅਵਤਾਰਾਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਜਾਂ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਫਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਤੇ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਿਰੋਇਆ ਹੈ। ਕਰਮ ਫਲ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਭਗਤ ਜੀ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਰੇਖ ਨੂੰ ਮਿਟਾਣ ਲਈ ਰਾਮਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਸਮਰਥ ਹੈ।

ਧਨਾਸਰੀ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ

ਨਾਰਾਇਣ ਨਿੰਦਸਿ ਕਾਇ ਭੂਲੀ ਗਵਾਰੀ॥

ਦੁਕ੍ਰਿਤ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਥਾਰੋ ਕਰਮ ਰੀ। ਰਹਾਉ॥ (ਪੰਨਾ 695)

ਰਹਾਉ ਦੇ ਸੰਬੋਧਨ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਆਪਣੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ- ਐ ਗਵਾਰ ਭੁਲਣ ਹਾਰ ਉਸ ਨਾਰਾਇਣ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਹੀ ਏਂ। ਮੰਦੀ-ਚੰਗੀ ਹੋਣੀ ਤੇਰੇ ਕਰਮ (ਭਾਗ ਜਾਂ ਕਰਮ ਫਲ) ਹਨ। ਆਮੂਮਨ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ੇਖੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਰੱਬ ਮੱਥੇ ਮੜ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਕਰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵਖ ਵਖ ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਕਰਮਫਲ ਨੂੰ ਲਾਜਮੀ ਭੁਗਤਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀ ਜਦੋਂ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਹੁਕਮ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਦਰਭ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਭਗਤ ਜੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਕੋਈ ਸੇਵਾਦਾਰ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਭਗਵਾਨ ਨੌਕਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਕੇ ਆ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਰੱਖੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੁਰਾਈ (ਨਿੰਦਿਆ) ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਕੋਈ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਛਡ ਜਾਣਗੇ। ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ

ਜੁੱਟ ਗਏ ਬੜਾ ਸੁਖ ਬਣ ਗਿਆ। ਭਗਤਨੀ ਜਿੰਨਾ ਭੋਜਨ ਦਿੰਦੀ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਜੀ ਛੱਕ ਕੇ ਕਦੀ ਹੋਰ ਨਾ ਮੰਗਦੇ। ਭਗਤਨੀ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਫਿਕਰ ਨਾਲ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪਰੋਸ ਕੇ ਸਾਰਾ ਆਟਾ ਹੀ ਮੁਕਾ ਲਿਆ। ਕਿਸੇ ਪੜੋਸਨ ਨੇ ਨੌਕਰ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਭਗਤਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੋਰ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਥੋੜਾ ਅੰਨ ਦਿਉ ਤਾਂ ਵੀ ਮੰਗਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੱਜ ਪਰੋਸਦੀ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਅੰਨ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਖਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਗੜਬੜ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸੇ ਭਰੀ ਨਿੰਦਿਆ ਸੁਣਕੇ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਜੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ। ਦੁਪਹਿਰ ਬਾਦ ਜਦੋਂ ਭਗਤਨੀ ਝੂਰ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਭਗਤ ਜੀ ਨੂੰ ਸੋਝੀ ਹੋਈ ਕਿ ਨੌਕਰ ਬਣ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਆਤਮ ਸੋਝੀ ਵਿਚ ਭਗਤ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਕੇ ਦਿਨ ਦੇ ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਰਮਗਤੀ ਤੇ ਰਜ਼ਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਾਇਆ ਜਿਸਦਾ ਸਥਾਈ (ਰਹਾਉ) ਉਪਰ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸੰਕਰਾ ਮਸਤਕਿ ਬਸਤਾ, ਸੁਰਸਰੀ ਇਸਨਾਨ ਰੇ।
ਕੁਲ ਜਨ ਮਧੇ ਮਿਲਿ ਸਾਰਗਪਾਨ ਰੇ
ਕਰਮ ਕਰ ਕਲੰਕੁ ਮਫੀਟਸਿ ਰੀ॥

ਭਗਤ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਚੰਦਰਮਾ ਸ਼ੰਕਰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕਰ ਦੀਆਂ ਜਟਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਿਕਲਦੀ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਤ ਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਚੰਦਰਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਅਵਤਾਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਚੰਦਰਮਾ 'ਤੇ ਲੱਗਿਆ ਦਾਗ (ਕਲੰਕ) ਮਿਟ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ।

ਕਲੰਕ ਪ੍ਰਸੰਗ- ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਅਹਲਿਆ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋਇਆ ਦੇਵਰਾਜ ਇੰਦਰ ਬੇਈਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਚੰਦਰਮਾ ਨੂੰ ਮੁਰਗਾ ਬਣਾ ਕੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਂਗ ਦੇਣ ਲਈ ਇੰਦਰ ਨੇ ਸਾਜਿਸ਼ ਦਾ ਸਾਥੀ ਬਣਾਇਆ। ਮੁਰਗੇ ਦੀ ਬਾਂਗ ਨਾਲ ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਘਰੋਂ ਨਦੀ ਵਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਇੰਦਰ ਦੇਵ ਨੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਅਹੱਲਿਆ ਨਾਲ ਸੰਭੋਗ ਕੀਤਾ। ਰਿਸ਼ੀ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਗਏ ਤਾਂ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਛਾਂ ਤੋਂ ਸੁਵਖਤੇ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਇਕ ਛਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ। ਕੁਟੀਆ ਵਿਚ ਆਕੇ ਭਗ (ਯੋਨੀ) ਦੇ ਲੋਭੀ ਇੰਦਰ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਹਜ਼ਾਰ ਯੋਨੀਆਂ ਬਣ ਜਾਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿੱਤਾ। ਚੰਦਰਮਾ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਪਰਨਾ ਮਾਰਕੇ ਦਾਗੀ (ਕਲੰਕ ਨਿਸ਼ਾਨ) ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਹੱਲਿਆ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇ ਕੇ ਪੱਥਰ (ਸ਼ਿਲਾ) ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਦਰ ਦੇਵਤੇ ਗੁਰੂ ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਾਹ ਨਾਲ ਜਪ ਤਪ ਕਰਕੇ ਹਜ਼ਾਰ ਭਗ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਾ ਲਿਆ। ਤ੍ਰੇਤੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਨੇ ਸ਼ਿਲਾ ਰੂਪੀ ਅਹੱਲਿਆ ਦਾ ਉੱਧਾਰ ਕੀਤਾ ਪਰ ਚੰਦਰਮਾ ਪਰ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕਲੰਕ (ਦਾਗ) ਅਜ ਤੱਕ ਹੀ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਰਜ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਸਵੀਕਾਰੋਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਆਯਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪੰਜ ਨਿਮਾਜਾਂ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਵੇਰ ਸ਼ਾਮ ਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਿਤਨੇਮੀ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਸਕਾਰ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਮੱਦੇ ਨਜ਼ਰ ਹੀ ਪੰਜ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਕਾਂਸ਼ੀ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰੇ ਹੋਕੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵੱਲ ਪਰਵਿਰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਪੰਜਵਾਂ ਵੇਦ ਕਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਲੇਖ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਕੁਲ ਕਿਤਨਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕੇਵਲ ਗੁਰਮਤਿ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਸੇ ਭੰਬਲ ਭੂਸੇ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਸਗੋਂ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਫਲਸਫੇ ਵਿਚ ਦੁਬਿਧਾ ਲਈ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਗਈ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਧੁਰਾ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਅਤੇ ਜਪੁ ਸਿਮਰਨ ਉਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਚੀਰ ਫਾੜ ਅਤੇ ਕਿੰਤੂ-ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸੱਤਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੀ

ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧੀ ਜਿਹੀ ਥਿਊਰੀ ਹੈ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਏ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਗੁਣ ਅਵਗੁਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸ਼ਬਦ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਤਮ ਸਾਤ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਭਗਵਾਨ ਪੱਥਰ ਪੂਜਾ ਵਿਚੋਂ ਪਰਗਟ ਹੋਕੇ ਧੰਨੇ ਭਗਤ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਦਾ ਨੌਕਰ ਵੀ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨੇਗੇਟਿਵ (ਵਿਰੋਧੀ) ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਖੀਆਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਜਾਂ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਧੁਰਾ (ਸਥਾਈ) ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਹੀ ਸਵੈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦਾ ਹਿੰਦੂ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਤੇ ਹਮਲਾਵਰੀ ਨੂੰ, "ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਹੈ, ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਿੱਧ ਕਰਕੇ ਹੀ ਧਾਰਾਸ਼ਾਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।" □

Phone : (O) 3312440
Resi. : 5721753

Sawhney Cloth House

46, Shanker Market, Connaught Circus, New Delhi - 110 001

Hot millions®

Salad Bar & Restaurant

Serving Indian, Chinese, Continental & Italian Food
with a regular Indian & Salad Buffet

For Free Home Delivery
(above Rs. 100/-)

CHD 723333 SALAD BAR 723222
PKL 579888 MOH 264300

CONTAINS NO FRUIT / CONTAINS ADDED FLAVOUR

SCO 76-79,(First Floor) Sector 17-E, Chandigarh. Tel: 723222, 723111, 704858

PEPSI

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ

889, ਫੇਜ਼ 10, ਮੁਹਾਲੀ

ਕਲਿਜੁਗ ਮਹਿ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਧਾਨਾ। ਗੁਰਮੁਖ ਜਪੀਐ ਲਾਏ ਧਿਆਨਾ॥

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਦੋਹਾਂ ਵੇਲੇ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਕੀਰਤਨ ਸੰਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸੰਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਸੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਨਾ। ਤਾਲ ਤੇ ਰਾਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਲ ਲਿਵ ਲਾ ਲੈਣ, ਇੱਕ ਮਨ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣ। ਅਰਾਧਨਾ ਭਾਵੇਂ ਸਰਗੁਣ ਜਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਦੀ ਹੋਵੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾ ਤਾਂ ਬੈਕੁੰਠ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਥੇ ਹੀ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਸਦੇ ਭਗਤ ਉਸਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਲਯੁਗ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ-

ਕਲਜੁਗ ਮਹਿ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਧਾਨਾ, ਗੁਰਮੁਖ ਜਪੀਐ ਲਾਏ ਧਿਆਨਾ।
ਆਪ ਤਰੇ ਸਗਲੇ ਕੁਲ ਤਾਰੇ, ਦਰਗਹਿ ਪਤਿ ਸਿਓ ਜਾਇਦਾ॥

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਨਵੀਂ ਅਰਾਧਨਾ ਦੀ ਵਿਧੀ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ, ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਤੁਕਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਗਾਣਿਆਂ ਦੀ ਤਰਜ ਵਿਚ ਗਾਉਣਾ ਮਨਮਤ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਰਾਗੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤੇ ਪੈਰੇ, ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਜਿਹਾ ਇੱਕ ਧਰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਨਿਰਮੋਲਕ ਹੀਰਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ 'ਤਹਾਂ ਬੈਕੁੰਠ ਜਹਾ ਕੀਰਤਨ ਤੇਰਾ' ਜਿਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਥਾਨ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸਥਾਨ ਸੋਹਣਾ ਹੈ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਨ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਰਿ ਕੀਰਤਨ ਹੋਇ ਉਧਾਰ, ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਅਗਿਆਨ ਵਿਚ ਗੁੰਮਿਆ ਮਨ ਜਾਗ ਉਠਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁਖ ਕਲੇਸ਼ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਅਰੰਭ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਰਬਾਬ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਰਬਾਬ ਛੇੜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ- 'ਛੇੜ ਮਰਦਾਨਿਆਂ ਰਬਾਬ ਕਾਈ ਸਿਫਤ ਖੁਦਾ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰੀਏ।'

ਇਤਿਹਾਸ ਮੁਤਾਬਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਮਰਾਸੀ ਜਾਤ ਦੇ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਾਥੀ ਬਣਾਇਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਰਬਾਬ ਵਜਾਈ ਤਦ ਜੰਗਲ ਦੇ ਦਰਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਸ ਡਿੱਗਣ ਲੱਗਾ, ਪੰਛੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਕੇ ਝੂਮਣ ਲੱਗੇ, ਸਭ ਜੜ ਚੇਤਨ ਹੋ ਗਏ। ਕਠੋਰ ਦਿਲ ਕੋਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਸੱਜਣ ਠੱਗ ਜਿਹੇ ਅਪਰਾਧੀ ਦਾ ਮਨ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਕੇ ਚੋਰ ਡਾਕੂ ਜਾਲਮ ਲੋਕ ਵੀ ਅੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੋ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਰਾਗਾਂ ਨਾਲ ਵਾਕਿਫ ਸਨ ਤੇ ਸਿਰੰਦਾ ਵਜਾ ਕੇ ਕੀਰਤਨ

ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸਾਜਾਂ ਦੀ ਕਾਢ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 235 ਰਾਗ ਤਾਨਪੁਰੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਕੇ ਗਾਏ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ 52 ਕਵੀ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁਖ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਨ ਭਾਈ ਮਨਸਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਜੀ, ਭਾਈ ਮੁਖਤਾ ਰਬਾਬੀ, ਭਾਈ ਤਾਬਾ ਜੀ ਆਦਿ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਲੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੁਤਾਬਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਤੇ ਨਾਦ ਵੀ। ਪੂਰੀ ਲੁਕਾਈ ਵਿਚ ਹਰ ਵਕਤ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਕੋਮਲ ਗਾਇਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭਿ ਬਾਣੀ ਸਬਦ ਸੁਭਾਖਿਆ, ਗਾਵਿਹੁ ਪੜਹੁ ਸੁਣਿਹੁ ਨਿਤ ਭਾਈ, ਗੁਰੂ ਪੂਰੇ ਤੇ ਰਾਖਿਆ॥

ਸਿੱਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਜੇ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਭਾਵੇਂ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਹੀ ਨਿਭਦੀ ਚਲੀ ਗਈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚਮਕਾਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਹੀ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸਾਜ਼ ਸਾਰੰਦਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਹਜ਼ੂਰ ਖੁਦ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਤਨਾ ਉੱਚਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਦਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਸਾਂ ਦੇ ਸਫੁਟ ਚਸ਼ਮੇ ਬਹਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। □

I SAID A PRAYER FOR YOU TODAY

I said a prayer for you today
And know God must have heard -
I felt the answer in my heart
Although He spoke no word!
I didn't ask for wealth or fame
(I knew you wouldn't mind) -
I asked Him to send treasures
Of a far more lasting kind!
I asked that He'd be near you
At the start of each new day
To grant you health and blessings
And friends to share your way!
I asked for happiness for you
In all things great and small -
But it was for His loving care
I prayed the most of all!

- Source Unknown

(*Curtsey:* Chicken Soup for the Surviving Soul)

With best compliments from a wellwisher

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕਰਤਾਰੀ ਕਲਾ ਦੇ ਉਸਤਾਦ-ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ

ਡਾ. ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਬੈਦਵਾਣ

ਪਿੰਡ ਬਾਸੀਆਂ ਬੇਦਵਾਣ ਡਾ. ਮੱਛਲੀ ਕਲਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ

"ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਗ ਆਧਾਰਿਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਅਸਲ ਰੂਪ ਹੈ ਪਰ ਕੀਰਤਨ ਕਲਾ ਪੱਖੋਂ ਅਸੀਂ ਅੱਤਿ ਦੇ ਗਰੀਬ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ।" ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਅਕੈਡਮੀ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ। ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਉਸਤਾਦ ਕਲਾਕਾਰ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਛੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸਬੰਧੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਲਗਨ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦੀ ਦੇ ਦਿਨ ਉਸ ਕਸਬੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਜਿਥੋਂ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਅਦੁੱਤੀ ਰਬਾਬ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਗਿਰਦੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭਾਈ ਚਾਂਦ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਭਾਈ ਕਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਸਾਥ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਮਿਲੀ। ਉਪਰੰਤ ਇਹਨਾਂ ਨੇ 1945 ਵਿੱਚ ਗੀਨਾਲਾ ਖੁਰਦ (ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ) ਅਤੇ 1946 ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਵਿਖੇ ਕੀਰਤਨ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਦੇਸ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਰਗੇ ਗੁਣੀ ਪੁਰਸ਼ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਦੇ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹੌਸਲਾ ਅਫਜਾਈ ਕਰਦੇ।

ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨਾਂ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਰਿਆਜ਼ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਉਂਨਾਂ ਹੀ ਦੂਜੇ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ ਵੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਸੁਣਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕਈ ਮੋਢੀ ਉਸਤਾਦ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ " ਹਰ ਫੁੱਲ ਦੀ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਕਲਾ ਦੀ ਮਹਿਕ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਦੈਵ ਹੀ ਸਮੋਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਜੋ ਬਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰੀ ਸੰਗੀਤ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਅਤੁੱਟ ਅੰਗ ਹੈ।" ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਸਦਕਾ ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਤੰਤੀ ਸਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ । ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੰਗੀਤ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਆਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1960 ਵਿਚ ਤਾਨਪੁਰੇ ਨਾਲ ਜੋ ਕੀਰਤਨ ਸੇਵਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰਵੋਤਮ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉੱਚ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਤੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਵਿਚ ਲਗੱਭਗ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕੇ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਵੱਦੀ ਕਲਾ ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਗ ਨਿਰਣਾਇਕ ਕਮੇਟੀ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੇ ਕੋਆਰਡੀਨੇਟਰ ਆਦਿ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 31 ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੁਸਤਕ 'ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਿਮਾਣੇ ਸਿੱਖ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਣ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹੋਂ ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੋ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿ, "ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਸਹਾਈ ਹੋਏ। ਮੈਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਭਿਖਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸਤਾਦਾਂ ਪਾਸੋਂ, ਮਹਾਨ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ, ਗੁਣਵਾਨ ਕੀਰਤਨਕਾਰਾਂ ਦੇ ਗਾਇਨ ਤੋਂ, ਕੀਰਤਨ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਰਗ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਬੁੱਧੀ ਰੂਪੀ ਕਾਸੇ ਵਿਚ, ਜੋ ਖੈਰਾਤ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਮੈਂ ਉਸ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਸਵਰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੰਗੀਤ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਸਫਲਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹਾਂ।" □

ਪੰਜਾਂ, ਪਹਾੜ ਤੇ ਚਸ਼ਮਾ

ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾਊਂ

280 ਫੇਜ਼ 6, ਮੁਹਾਲੀ (ਰੋਪੜ)

ਨਦਰੀ ਪੈਂਡਿਆਂ 'ਤੇ
ਨੂਰ ਵੰਡਦੇ ਹੋਏ
ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ-
ਹਸਨ-ਅਬਦਾਲ ਦੀ ਧਰਤ 'ਤੇ ਪੁੱਜੇ
ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਯਾਰ
ਥੱਕ-ਟੁੱਟਾ, ਭੁੱਖਾ, ਤ੍ਰਿਹਾਇਆ ਸੀ।

ਸਫ਼ਰ ਲੰਮਾ ਸੀ
ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਲਈ ਧਰਤ ਵੱਡੀ ਸੀ।
ਗੁਰੂ ਨੇ ਖੰਡ-ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ
ਅਜੇ ਲਗਾਉਣੇ ਸਨ ਬਾਕੀ।

ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਯਾਰ ਮਰਦਾਨਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ
ਤ੍ਰੇਹ ਲੱਗੀ ਹੈ-
ਪਾਣੀ ਦਾ ਘੁੱਟ ਤਾਂ ਪਿਆਓ,
ਰਬਾਬ 'ਚੋਂ ਤਰਜ਼ਾਂ ਕਿਵੇਂ ਉੱਠਣ
ਬੁੱਲ ਸੁੱਕੇ ਨੇ
ਤਨ ਨਿਢਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੁਰਦਾ।

ਗੁਰਾਂ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਤੱਕਿਆ
ਅੰਬਰ ਨੂੰ ਝਾਤ ਆਖੀ
ਚੌਗਿਰਦਾ ਚੁੱਪ ਸੀ ਸਾਰਾ
ਕਿਤੇ ਵੀ ਨੀਰ
ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ।

ਮਰਦਾਨਿਆ, ਉਤਾਂਹ ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ
ਲੱਭ ਲੈ ਪਾਣੀ-
ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਊਗਾ ਤੈਨੂੰ।

ਮਰਦਾਨਾ ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹਫਦਾ
ਤ੍ਰਿਹਾਏ ਬੁੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਗਏ ਪਿਆਸੇ।
ਇਕ ਖੂਹ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ-
ਤਾਂ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਮਨ ਖਿੜ-ਖਿੜਾਇਆ।

ਵਲੀ ਜੀ-,
ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਵੋ
ਤ੍ਰੇਹ ਨੇ ਹਾਲ ਬੁਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।
ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ-
ਇਹ ਪਾਣੀ ਮੇਰਾ ਹੈ
ਮੈਂ ਇਸ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹਾਂ
ਇਸ 'ਚੋਂ ਘੁੱਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਤੈਨੂੰ।

ਖੂਹ ਦਾ ਸੁੱਤਾ ਨੀਰ ਥਰ-ਥਰਾਇਆ
ਪਰ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੁਣ ਕੇ।

ਮਰਦਾਨਾ ਪਰਤ ਆਇਆ
ਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਉਵੇਂ ਹੀ ਤ੍ਰਿਹਾਇਆ।
ਗੁਰੂ ਨੇ ਮੁੜ ਮਰਦਾਨਾ ਭੇਜਿਆ ਵਾਪਸ
ਵਲੀ ਕੰਧਾਰ ਨੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤਿੱਪ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਉਸ ਨੂੰ।
ਮੁੜ ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰੂ ਕੋਲ
ਆ ਤਿਲਮਲਾਇਆ।

ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਵੀ ਤ੍ਰੇਹ ਨੂੰ
ਪਾਣੀ ਨਸੀਬ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਵਲੀ, ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ
ਹਉਮੈਂ 'ਚ ਬੱਦਲ ਵਾਂਗੂ ਗਰਜਿਆ ਉੱਠ ਕੇ
ਜਾ, ਆਪਣੇ ਪੀਰ ਤੋਂ ਹੀ
ਪਾਣੀ ਮੰਗ ਲੈ ਜਾ ਕੇ,
ਮੇਰਾ ਪਾਣੀ, ਅਪਵਿੱਤਰ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੀਂ।

ਉਦਾਸਿਆ ਮਰਦਾਨਾ
ਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਚੁੱਪ ਬੈਠਾ ਸੀ,
ਜੋ ਬੀਤਿਆ, ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਦੇ ਕੀਰਤੀ ਹੱਥਾਂ ਨੇ ਸਿਲ ਚੁੱਕੀ
ਜਲ ਦੀ ਬੂੰਭ ਫੁੱਟੀ
ਆਹ ਲੈ, ਮਰਦਾਨਿਆ
ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੁੱਕ ਭਰ ਪੀ ਲੈ।
ਹੈਂ ਇਹ ਕੀ

ਮਰਦਾਨਾ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋਇਆ
ਗੁਰੂ ਦਾ ਜਸ ਗਾਉਣ ਲੱਗਾ।

ਤ੍ਰੇਹ ਬੁਝ ਗਈ ਪੂਰੀ
ਸੀਤਲ ਆਤਮਾ ਹੋਈ।
ਵਲੀ ਨੇ ਤੱਕਿਆ ਉੱਠ ਕੇ
ਪਾਣੀ ਵਹਿਣ ਲੱਗਿਆ ਥੱਲੇ,
ਹੈਂ! ਇਹ ਕੌਣ ਮੇਰਾ ਪਾਣੀ
ਚੁਰਾਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ,
ਵਲੀ ਕੰਧਾਰੀ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿੱਚ ਆਇਆ।
ਹੰਕਾਰ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਅੰਬਰੀਂ,
ਮੇਰੇ ਸਾਹਵੇਂ ਹੈ ਕੌਣ ਖੜ੍ਹ ਸਕਦਾ।
ਗੁੱਸੇ 'ਚ ਪੱਥਰ ਰੋੜ ਦਿੱਤਾ ਉਸ
ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਨੂਰੀ ਨਾਨਕ ਨੂੰ।

ਬਾਬਾ, ਔਹ ਵੇਖ ਬਾਬਾ-
ਪਹਾੜ ਡਿੱਗਣ ਲੱਗਾ ਹੈ
ਮਰਦਾਨਾ ਕੂਕਿਆ ਤੇ ਘਬਰਾਇਆ।

ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਗੰਮੀ ਨੇ
ਸੱਚ ਦੀ ਪੱਕੀ ਥੰਮ੍ਹੀ ਨੇ
ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ
ਤੇ ਡਿਗਦਾ ਪੱਥਰ ਰੁੱਕ ਗਿਆ ਆਖਿਰ।

ਗੁਰੂ ਦੀ ਜੈ ਹੋਈ।
ਹਉਮੈ ਗਈ ਮੋਈ।

ਕਰਿਸ਼ਮਾ ਵੇਖ ਕੇ ਅੱਖੀਂ
ਵਲੀ ਪੈ ਗਿਆ ਸੋਚੀਂ।

ਗੁਰੂ ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਇੰਜ ਬੋਲੀ:
ਹਵਾ, ਪਾਣੀ, ਧਰਤ, ਅੰਬਰ ਤੇ ਸੂਰਜ
ਸਗਲ ਦੇ ਸਾਂਝੇ,
ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵਲਗਣ 'ਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ
ਨਾ ਕੋਈ ਕੈਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ,
ਇਹ ਦਾਤਾਂ ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਵਰੋਸਾਈਆਂ।
ਪੰਜੇ 'ਚੋਂ ਕਿਰਨਾਂ ਉਗਮੀਆਂ ਹੱਸ ਕੇ
ਤੇ ਰਬਾਬ ਟੁਣਕ ਕੇ ਗੂੰਜੀ:
ਵਲੀ ਜੀ
ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ ਤਿਆਗਣਾ ਚੰਗਾ
ਮੋਹ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਗਾਲਦੇ ਕਾਇਆ।
'ਉਹ' ਦਾਤਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ
ਸਾਰੀ ਲੋਕਾਈ 'ਉਸ ਦੀ ਜਾਈ ਹੈ,

ਹੰਕਾਰ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਆਖ਼ਿਰ
ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਹਿਮਾ।
ਇਹ ਰੱਬ ਦਾ ਨੂਰ ਹੈ ਕੋਈ
ਜੋ ਬਖਸ਼ਣ ਮੈਨੂੰ ਆਇਆ ਹੈ
ਵਲੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਬੋਲੀ।

ਜੋ ਸਿਲ ਨੂੰ ਪਾਣੀ 'ਚ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ,
ਧੰਨ ਤੇਰੀ ਕਮਾਈ ਹੈ।
ਉਹ ਚਰਨੀਂ ਢਹਿ ਪਿਆ ਸਗਵਾਂ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਿਆਰੇ ਦੇ

ਪੰਜਾਂ, ਪਹਾੜ ਤੇ ਚਸ਼ਮਾ
ਹੁਣ ਨੂਰੋ-ਨੂਰ ਦਿਸਦੇ ਸਨ।

Communication Centre
Formal Restaurants
Exhibition Rooms
Accommodation
Informal Eating
Tours & Travels
Conferencing
Floral Shop
Seminars

THE AROMA
Sector: 22 - C, Chandigarh,
Ph.: 700045-48 Fax : 0172-700051
E-mail : hotelaroma@glide.net.in
Website : www.hotelaroma.com

Premium Event Centre
Millennium Centre
Deliberations
Abhinandan
Exporama
Mind Set
Art Craft
Phulkari

Metres and metres of endless possibilities

ਕੀਰਤਨ

ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ

369, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਾਰਗ, ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਕਲੋਨੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 110 009

ਕੀਰਤਨ ਇੱਕ ਉਹ ਸਦਾ ਬਹਾਰ ਫੁਲਵਾੜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਤੱਤ ਤੇ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਦੀ ਮਹਿਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ, ਅਨਹਦ ਬਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਬਾਣੀ, ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ। ਅਨਹਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਇੱਕ ਐਸੀ ਪਧਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਐਸੀ ਚਮਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧੀ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਝਰੋਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਅਟੁਟ ਮਸਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਚਰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਜੋਤਿ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵੈਰਾਗ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਰਹਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਤੜਪ ਹੈ, ਇਹੀ ਭੁਖ ਪਿਆਸ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਛੜੀ ਹੋਈ ਕਿਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਰਨ ਦੀ ਮੰਜਲ ਸੱਚ ਖੰਡ ਦੇ ਨੂਰ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਸਾਗਰ ਤੋਂ ਉਡਦਾ ਪਾਣੀ ਮੁੜ ਮਹਾਸਾਗਰ ਵਿਚ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਅਡੋਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਡੋਲ ਅਵਸਥਾ ਭਾਵ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਜੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਦੁੱਤੀ ਖਿੱਚ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਸੁਰਤ ਕਈ ਆਕਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਹੋਈ ਇਕ ਅਗੰਮੀ ਸਥਾਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਚਖੰਡ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਥੇ ਹੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲੇ ਇੱਕ ਪੰਡਤ ਅਲਵਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਰੇਡੀਓ ਖਰੀਦਨ ਆਇਆ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਕੀਰਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਆਇਆ ਦਾਸ ਪਾਠ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬੈਠ ਜਾਓ। ਪੁਛਣ ਲੱਗਾ ਸਰਦਾਰ ਜੀ। ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸੀ। ਦਾਸ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਾਠ ਪੂਜਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਗੁਰਸਿੱਖ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮਕਾਰ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਇਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਕੁਝ ਆਪ ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਕੀਰਤਨ ਸਰਵਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਸਮਝ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਭਜਨ ਕਿੱਥੋਂ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਂਸੂ ਟਪਕ ਰਹੇ ਸੀ। ਦਾਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਾਸ ਦੇ ਕਥਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਇੱਕ ਅੰਜਾਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਵੀ ਅਸਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਚ ਦੀ ਲਗਨ ਹੋਵੇ।

ਸੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਰਗੋਧੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕਈ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਸੰਗਤ ਮੁਗਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਇੱਕ ਗੁਰਸਿਖ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇੱਥੇ ਬੀਬੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਸਮਝ ਕੇ ਸੰਗਤ ਪਾਸ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਪ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ ਸਫਲੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਲਗਭਗ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦਾ ਖਰਚ ਸੀ। ਸੰਗਤ ਨੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਰਕਮ ਲਈ ਚਾਰ ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਮੁਹਲਤ ਮੰਗ ਲਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਬਚਨ ਨਾਲ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਸੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਬਰਕਤ ਜੋ ਸੰਤ ਜੀ ਦੀ ਰਸਨਾ ਤੋਂ ਝੜਦੀ ਸੀ ਭਾਵ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਖਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਬਰੇਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਏਅਰ ਫੋਰਸ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਦਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਰਹਿੰਦਾ

ਸੀ। ਐਤਵਾਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਦਾਸ ਨੇ ਪੁੱਛ ਲਿਆ ਕਿ ਕਿੱਧਰ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਰੀਬਨ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਧਰੇ ਨਾ ਕਿਧਰੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਐਤਵਾਰ ਦਾਸ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਸ਼ਾਦੀ ਵਿਆਹ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਾਰਜ ਫੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰਿਹ ਵਿਖੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਹੁੰਚਿਆ। ਲਗਭਗ ਡੇਢ ਘੰਟਾ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ। ਨਿਰੋਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਸੀ। ਬਿਨਾ ਕਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਮਝ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਦਾਸ ਦੇ ਹੰਝੂ ਵਗ ਰਹੇ ਸਨ ਜੋ ਰੁਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਦਾਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚਿਤਰ ਕੀ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਉਠਦੇ ਹਨ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਆਦਿ ਕਰਕੇ ਨਿਤਨੇਮ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲਗਭਗ ਸਵੇਰੇ 7 ਵਜੇ ਘਰੋਂ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਾਸ ਨੂੰ ਉਤਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਰਸਨਾ ਵਿੱਚ ਇਤਨੀ ਖਿੱਚ ਤੇ ਦਰਦ ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਕਿਸੇ ਉੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ 1965-66 ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ਾਇਦ ਸ੍ਰ. ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ-

ਅਨਹਤ ਬਾਣੀ ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਜਾਣੀ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਹਰਿ ਰਸੁ ਭੋਗੋ।
ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਪ੍ਰਭੁ ਆਪਿ ਮਿਲਿਆ ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਜੋਗੋ॥ (ਅਨੰਦੁ ਸਾਹਿਬ, ਪਉੜੀ ੩੪)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਝਲਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਅਨਹਤ ਤਹ ਨਾਦ। ਕਹਨੁ ਨ ਜਾਈ ਅਚਰਜ ਬਿਸਮਾਦ॥
ਤਿਨਿ ਦੇਖਿਆ ਜਿਸੁ ਆਪਿ ਦਿਖਾਏ। ਨਾਨਕ ਤਿਸੁ ਜਨ ਸੋਝੀ ਪਾਏ॥ (ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ, ਪਉੜੀ ੨੩)

ਗੁਰਸਿਖ ਜਦੋਂ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਅਨਹਤ ਨਾਦ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗੰਮੀ ਨੂਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੇਕਰ ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਜੋਤਿ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਦਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਰਦਿਕ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। □

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ
ਇਕੋ-ਇਕ ਆਵਾਜ਼
ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਪੰਦਰਵਾੜਾ
2602, ਸ਼ਾਦੀਪੁਰ ਮੇਨ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-8
ਫੋਨ : 5707096

ਗੁਰਸਿੱਖ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ
ਗੁਰਸਿੱਖ ਸੰਜੋਗ ਪੰਦਰਾ-ਰੋਜ਼ਾ ਪੱਤਰ
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅਕਾਲੀ ਬਾਬਾ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ
ਪੂਸਾ ਰੋਡ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 110 060
ਫੋਨ : 5853955

ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅਕਾਲ-ਚਲਾਣਾ

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਟਕਸਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਕਾਲ-ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਜਨਵਰੀ 2003 ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਸਨੇਹੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਬਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਜਲਦੀ ਭੇਜਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਕਰਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਲੇਖ ਦੋ ਪੰਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਸੰਪਾਦਕ: ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ, 422, ਸੈਕਟਰ 15 ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 160 015
e-mail: drjagirsingh@rediffmail.com

पंजाब की सांस्कृतिक विरासत ''संगीत''

अनीता खन्ना

संगीत विभाग (वादन) ए.पी. जे. कालेज आफ फाईन आर्टस, जालन्धर

I. **पंजाब और आधुनिक पंजाबः** 'पंजाब शब्द पांचाल प्रदेश से बना है। महाभारत में पांचाल प्रदेश का उल्लेख है। यहां के राजा द्रुपद की पुत्री द्रोपदी को पांचाली भी कहा जाता है। महाभारत का सरस्वती नदी के किनारे लिखा जाना तथा कुरुक्षेत्र में ज्योतिसर नामक स्थान पर श्री कृष्ण द्वारा गीता का उपदेश दिया जाना एवं इसी महाभारत में पांचाल शब्द का उल्लेख यद्यपि बेदी जी के मत को तर्कपूर्ण बनाता है।'[1]

पंजाब प्रांत भारत का एक गौरवमयी तथा समृद्धशाली प्रांत है। प्राचीन काल से ही पंजाब का एक अलग अस्तित्त्व रहा है। पंजाब प्राचीन काल से ही संगीत कला, का प्रमुख केन्द्र रहा है। 'पंजाब' शब्द दो शब्दों को मिलाकर बना है- पंज + आब। पंज का अर्थ है 'पांच' तथा आब का अर्थ है 'जल' अर्थात् जहां पांच नदियां– *जेहलम, रावी, चिनाव, ब्यास एवं सतलुज* बहती है।

भारत के पश्चिम में पांच कल-कल करती पावन नदियों का नीर समेटे बसा 'पंजाब' में संगीत का विशाल भण्डार है। पंजाब के संगीत का सबसे बड़ा गुण इसकी सहज स्वाभाविकता, स्वच्छता एवं सरलता है। इसमें मानव के सुख-दुख का इतिहास है, स्नेह तथा करूण के विभिन्न रंग है। हरे जंगलों में जैसे पंछी उन्मुक होकर गाते हैं उसी प्रकार पंजाब का संगीत स्वाभाविक रीति से हृदय से उत्पन्न होता है।

II. **संस्कृति का अर्थः** संगीत सदैव संस्कृति का अभिन्न अंग रहा है। कला ही संस्कृति का दर्पण है और मानव संस्कृति का दर्पण है और संस्कृति ही कला की प्रेरणा।

डा. श्यामा प्रकाश जी द्वारा लिखित 'दिव्यावदान' में संस्कृति का स्वरूप में संस्कृत का व्याकरणानुसार लिखा है कि 'संस्कृति' की निष्पत्ति 'सम' उपसर्गपूर्वक 'डकृन्करणे' 'क्तिन्' प्रत्यय करने पर हुई। अतः 'सम् + कृति' सम्यक् कृतियां ही संस्कृति है। 'संस्कृति' शब्द का सम्बन्ध 'संस्कार' शब्द से माना जाता है। 'संस्कार' का अर्थ है–मलापनयन जबकि 'संस्कृति' का अर्थ है संस्कृति शुद्ध करने की क्रिया। अस्तु 'संस्कृति' एवं 'संस्कार' ये दोनों शब्द समानार्थक हैं।'[2]

ब्रिटनिका में संस्कृति 'कल्चर' की परिभाषा इस प्रकार दी है– 'व्यवहार व विश्वास का संचरन। इस प्रकार संस्कृति की परिभाषा में भाषा, विचार, विश्वास, अनुष्ठान, उत्सव तथा अन्य सम्बंधित घटक सम्मिलित किए जाते हैं तथा संस्कृति का विकास मानव की ज्ञानार्जन क्षमता पर निर्भर करता है।'[4]

भाषा शब्द कोष के अनुसार– 'संस्कृति–शुद्धि, संस्कार, सभ्यता व परिष्कार है।'[5]

संगीत द्वारा संस्कृति अपनी विशिष्ताएं अभिव्यक्त करती है। संगीत द्वारा जो अनुभूतियां, विश्वास, विचार और परम्पराएं प्रदर्शित होती हैं वे जनमानस के सामाजिक और मानसिक विकासों का अध्ययन करती है। इनमें लोक कवियों की सहज अनुभूति और उनकी साहित्य प्रतिभा का प्रदर्शन होता है। पंजाब में संस्कारों की वैदिक परम्परा तथा लोक परम्परा का पूर्ण प्रभाव है। जन्म से मृत्यु तक सभी संस्कारों संबंधी गीतों का सुंदर प्रतिबिम्ब यहां के संगीत में झलकता है।

III. **पंजाब का लोक संगीतः** संगीत हमारे देश की पुरातन परम्परा है। वैदिक काल से इसका विधिवत् विकास हुआ। हमारे कृषि प्रधान देश अर्थात् पंजाब की उपजाऊ धरती पर लहराते हुए पौधों को देख कर देशवासियों के कण्ठ से गान फूट निकले। इतने बड़े देश में भाषा चाहे भिन्न हो परंतु संगीत की आत्मा एक है।

पंजाब की कलात्मक और सांस्कृतिक विरासत है–'लोकसंगीत'। पंजाब लोकगीतों का भण्डार है जिसमें पंजाब की आत्मा बोलती है। पंजाब के लोक गीतों में जन्म से मरण तक, दुख-सुख, दिन त्यौहार, ऋतुओं का वर्णन होता है। पंजाबी लोक गीतों की इस विशाल भावना को मुख्य रख कर ही प्रायः कहा जाता है कि पंजाबवासी गीतों में ही जन्म लेता है, लोरियों, टप्पों, किकलियों में पलता है तथा घोड़ियों, सिठनियों, छन्द तथा गिद्दों में ब्याहा जाता है। इस का अन्तिम संस्कार भी अलाहणियों तथा कीरणों के रूप में लोक-गीतों द्वारा ही होता है। विवाह, बेटी की विदाई, पति प्रवास, भाई का प्यार, मां की ममता, सास-बहु की ईर्ष्या इत्यादि भावनाएं लोक गीतों में अधिक मिलती है। प्रत्येक अवसर पर गाए जाने वाले लोक-गीत निम्न श्रेणी में बांट सकते हैं :–

(i) संस्कारों के गीत– संस्कार सम्बन्धी गीतों में मनुष्य के जन्म से लेकर मृत्यु तक की घटनाओं का वर्णन होता है। जैसे पुत्र जन्म के समय :–

हरिया नी माएं, हरिया नी मैंने ; हरिया ते भागी भरिया।

जित दिहाड़े मेरा हरिया नी जम्मिया; सोईए दिहाड़े भागी भरिया। [6]

मंगनी के गीत– जो गीत शादी-विवाह तथा अन्य संस्कारों व रीति-रिवाजों के अवसर पर गाए वे भी 'संस्कारों के गीत' कहे जाते हैं। इन में मंगनी, घोड़ी, सुहाग, सिठनियां, डोली कंगन खिलाने इत्यादि के गीत शामिल हैं।

माए नी मेरा अज मुकलावा तोर दे

सुहाग के गीत– पंजाब में शादी विवाह से कुछ दिन पहले लड़की वालों के घर गाए जाने वाले गीतों को 'सुहाग' कहते हैं।

साडा चिड़ियां दा चंबा वे; बाबल असां उड जाना

यह गीत दीपचन्दी ताल में निबद्ध है। इस में खमाज घाट के भिन्न–भिन्न रागों के रूपों की झलक दिखाई पड़ती है। [7]

(ii) नित्य प्रति गाए जाने वाले गीत– पंजाब के लोक गीतों से लोगों का बेहद लगाव है। लोग अपने रोजमर्रा काम करते हुए भी कुछ न कुछ गुनगुनाते रहते हैं। ऐसे गीतों की श्रेणी में ढोला, जिन्दुआ, टप्पा, छल्ला का विशेष स्थान है। ब्याह शादी के अवसर पर टप्पा ढोलक के साथ गाती है:–

दो पत्तर अनारा दे अंगे माही नित मिलदा हुन मिलदा तरीकां ते

(iii) ऋतुओं तथा त्यौहारों के गीत– पंजाब के ऋतुओं सम्बन्धी गीतों में छः माहे, बारा माहे व इसके अतिरिक्त हर ऋतु के सम्बन्ध में अलग-अलग वर्णन मिलता है। वर्षा ऋतु, बसन्त ऋतु, सावन के महीने के आगमन पर गीत के बोल इस प्रकार हैं:–

आवे माही रब्ब सावन लाइया; दर दर होइया चिक्कां

(iv) आभूषणों के गीत– पंजाब की महिलाएं नित्यप्रति प्रयोग किए जाने वाली वस्तुओं जैसे–मुंदरी, चूड़ा, छल्ला इत्यादि को सम्बोधन कर के अपने मन की बात कहती है। मुन्दरी का गीत राग तोड़ी, ताल कहरवा में इस प्रकार है:–

मुंदरी मेरी पई सरहाणे, माहिया साडी सार न जाणे

राग तोड़ी तथा ताल कहरवा में निबद्ध यह रचना पाई जाती है। [8]

(v) परिवारिक सम्बन्धित गीत– पंजाब के पारिवारिक जीवन में सास-बहु, देवर-भाभी, भाई-बहिन, पति-पत्नी के आपसी सम्बन्धों के बारे अनेक लोक गीत प्रचलित हैं। सास-बहु का झगड़ा जैसे:–

असां नहीं रहिना तेरी मां दे नाल;बन लै गठरी, तुर पै नाल

(vi) मृत्यु सम्बन्धी गीत– इसे पंजाब में 'वैण' कहते हैं। इस में गांव की स्त्रियां मृत्यु हुए व्यक्ति के परिवार को सांत्वना देने के लिए 'वैण' गाती है। जैसे:–

ऐत्थे रह नईं जाना नी, ऐह है चार दिनां दी जिंदड़ी

अतः पंजाब के लोग गीतों से पता चलता है कि यह मानव जीवन के विभिन्न पहलूओं का दर्पण है। इस में लोक मानस के जीवन का प्रतिबिम्ब रहता है और पंजाब का लोक संगीत हर तरह से यहां की सांस्कृतिक परम्पराओं से जुड़ा हुआ है।

IV. लोक गाथाओं पर आधारित गीतः पंजाब की प्रमुख लोक गाथाएं प्रेम गाथाएं हैं और यह इस प्रकार हैं :- हीर-रांझा, मिर्जा-साहिबा, सोहनी-महिवाल, सस्सी-पुन्नू इत्यादि।

हीर-रांझा- हीर-रांझा का किस्सा काफी प्रसिद्ध है। पंजाब में हीर-रांझा की कहानी इतनी प्रचलित हुई कि लोक गीत बने। यह धुन साज और ताल के बिना गाई जाती है। कई बार साज सहायक रूप में प्रयोग कर लिए जाते हैं। राग भैरवी में हीर पर गाई जाती है।

मिरजा साहिबा- मिरजा साहिबा की कहानी मिन्टगुमरी और सारे पंजाब में बहुत प्रसिद्ध है। "मिरजा" गायन शैली जोश से भरपूर रचना है। इस गायन शैली के लिए विशेष ताल जिसे "मिरजा ताल" कहा जाता है प्रयोग की जाती है। इस में पहले दो विभाग तीन-तीन मात्रा के और पिछले दो विभाग चार-चार मात्रा के हैं। मिरजा इस प्रकार है :-

चड़दे मिरजे खान नूं वंजल दें दा मत; मठ रनां दी दोस्ती खुरी जिनां दी मत

सस्सी-पुन्नू- सस्सी-पुन्नू के इस लोग गीत में सोई सस्सी को छोड़ कर पुन्नू को उस के भाई ले गए थे जो उसे नींद खुलने पर पता चलाः-

हाय वे पुन्नू जालमां, दिल देया मेहरवा

सुती नूं छड जावी वे, वैरिया पुन्नू जालमां

इन लोक कथाओं में पंजाब की लोक-संस्कृति की जीती-जागती छवि दिखाई पड़ती है।

V. पंजाबी काफी - पंजाबी काफी एक विशिष्ठ प्रकार की गायन शैली है जो सूफी पार्श्व-भूमि में पुष्पित एवं पल्लवित हुई तथा उक्त गायन शैली का 'काफी' नामक राग विशेष से कोई प्रयोजन नहीं हैं। यह गायन शैली मध्यकालीन पंजाब में अविर्भूत हुई तथा सूफी संतों के परिरक्षण में यह गायन शैली सम्पूर्ण पंजाव के संगीत पर छा गई। प्रो. तेजा सिंह के अनुसार काफी से "बार-बार आने" का आशय अर्थात् आवृति है। कभी-कभी कव्वाली से भी काफी का सम्वन्ध जोड़ा जाता है।[11]

अरबी-फारसी भाषाओं के काव्य छंदो में तुकबंदी को काफिया कहते हैं। काफिया का बहुवचन होता है कुआफी।[12]

इस गायन शैली में जीवात्मा और परमात्मा के बीच का प्रेम प्रसंग बहुत ही मार्मिक शब्दावली में प्रस्तुत किया जाता है।

गुरु ग्रन्थ साहिब में गुरु नानक देव जी की रची काफियां राग-आसा, सूही और मारु में मिलती है। सूफी संत शाह हुसैन ने भी काफियों की रचना की। उन्हें शास्त्रीय संगीत का भी ज्ञान था तथा वे स्वंरचित काफियां गाते थे। उदाहरणस्वरुप राग केदार में काफी-

माएं नी मैं कैनूं आखां दर्द बिछोड़े दा हाल।

'शाह हुसैन के पश्चात् शाह शरफ, शाह हबीब, शाह मुराद, बुल्ले शाह, गुलाम फरीद आदि कवियों ने सूफी काफी की रचना की'[13]

इस प्रकार काफियों की रचना जहां एक ओर हिन्दु संतों द्वारा तथा सिक्ख गुरुओं ने की, वहीं यह सूफी भक्तिधारा का आश्रय स्थल भी बनी। भाषा एवं क्षेत्र की दृष्टि से पंजाब में दो प्रकार की काफियां प्रचार में आई। मुल्तानी व सिन्धी काफी। भाषा के शब्द गूंथे हुए है। दोनों काफियों की गायन शैलीयों में कोई विशेष अंतर नहीं है। भाषा विभेद को दर्शाने के लिए सिंधी तथा मुल्तानी काफी का एक-एक उदाहरण दिया जा रहा है।

सिन्धी काफी–

दिलबर मिलसिम केहड़े बार, सांवल मिलसिम केहड़े वार।

मुल्तानी काफी–

हरदम रहंदा मेरे सामने, मैंरा यार नसीबा वालड़ा

सुप्रसिद्ध गायक श्री लक्ष्मण दास संधु के अनुसार काफियां विशेषकर सिंध-भैरवी राग के स्वरों में ही गाई जाती है। इनके अनुसार सिन्धी और मुल्तानी काफी में केवल चलन का अंतर है भाषा का विशेष अंतर नहीं है। दोनों ही प्रकार की काफियों को सिंध भैरवी के अतिरिक्त भीम पलासी, भैरव, भैरवी, गुज्जरी, तोड़ी, बिलासखानी तोड़ी आदि रागों में गाये जाने की प्रथा है।[14] काफी गायन शैली के मुख्य गायक गायिकाओं के नाम इस प्रकार है–उ. बरकत अली खां, अली बख्श जहूर, उस्ताद सलामत अली, पूर्णचन्द गुरु की वडाली, पूर्ण शाह कोटी।

शास्त्रीय तथा उप-शास्त्रीय संगीत की गायन शैलियों में पंजाब का योगदान

(क) शास्त्रीय गायन शैलियां

1. ध्रुपद– यह सत्य है कि ध्रुपद का अविष्कार पंजाब में नहीं हुआ किंतु पंजाब की भूमि पर अनेक ध्रुपद गायक पैदा हुए जिन्होंने इस गायन शैली को तो चार चांद लगाए ही, साथ ही पंजाब प्रदेश के गौरव को भी बढ़ाया। पंडित दिलीप चन्द्र वेदी के अनुसार स्वामी हरिदास जी की जन्म पंजाब प्रांत के हरियाणा ग्राम में हुआ और वे सारस्वत ब्राह्मण थे। श्रीमति गीता पैंटल के अनुसार स्वामी हरिदास के ही दो प्रतिभावान शिष्यों-दिवाकर पंडित और सुधाकर पंडित धर्म परिवर्त्तन के पश्चात् सूरज खां औरचांद खां ने गुरु से सम्यक् संगीत गायन शिक्षा प्राप्त कर अपनी जन्मभूमि पंजाब में प्रत्यागमन किया और उनके वंशजों द्वारा ध्रुपद गायकी के दो नहीं, अपितु चार घराने अस्तित्व में लाए गए। स्वामी हरिदास जी के शिष्य, इतिहासा प्रसिद्ध बैजू बावरा का भी पंजाब से निकट सम्बन्ध रहा है और इसका प्रमाण इनके नाम पर पड़ा हुआ होशियारपुर जनपद "पंजाब" का बिजवाड़ा नामक गांव है जहां के निवासी आज भी गर्व से कहते हैं कि हम बैजू बावरा के गांव के रहने वाले हैं।[15]

The Dhrupad form of singing was popularised by Raja Man Singh Tomer of Gwalior in the middle of the 15th Century. Punjab played a Vital role in propagating the Dhrupad form of singing. Swami Haridas Ji a saint-musician and a great Drupad singer belonged to punjab.[16]

2. धमार– धमार एक प्राचीन गायन विद्या है जो ध्रुपद की भांति लयकारी प्रधान शैली में गाया जाता है। धमार ताल में निबद्ध होरी नामक गीत को 'धमार' कहते हैं। धमार के गीतों में प्रायः कृष्ण लीला का वर्णन होता है, जो फागुन की पृष्ठभूमि पर आधारित होता है। धमार गीत में प्रायः श्रृंगार रस का ही रंगीन वर्णन होता है। आचार्य वृहस्पति के अनुसार लोक संगीत में 'धमार' एक सामूहिक गान है, जो होलियों में गाया जाता है। होली खेलने वालों की टोलियां रंग खेलती हुई धमार गाती हैं और इनकी संगीत के लिए प्रधान वाद्य ढोल होता है।[17]

धमार को अधिकतर ध्रुपद गायक ही गाते हैं। पंजाब प्रदेश के हरियाणा तथा तलवण्डी घराने के संगीतकार ध्रुपद-धमार के ही विशेषज्ञ थे। धमार का प्रभाव सिक्ख कीर्तन पर भी पड़ा। सिक्ख गुरुओं की आलौकिक वाणी की कतिपय रचनाएं धमार ताल मे पाई जाती हैं। कीर्तनकार रबाबी तथा सिक्ख रागियों ने धमार में शब्द रीतें निबद्ध की। गुरु ग्रन्थ साहिब में अनेक शब्दों में आध्यात्मिक होली का वर्णन मिलता है तथा घरानेदार रागी ऐसे शब्द धमार ताल में ही गाते हैं।

3. ख्याल– उत्तर भारतीय शास्त्रीय संगीत में "ख्याल" अत्यन्त महत्त्वपूर्ण व लोकप्रिय गंय-विद्या के रूप में प्रतिष्ठित है। ख्याल को प्रायः 'ख्याल' या 'दयाल' भी कहा जाता है। यह अरबी भाषा का शब्द है जिसका अर्थ

है–विचार, ध्यान, कल्पना, प्रवृति, भावना अनुमान आदि।[18]

अधिकतर विद्वान ऐसा मानते हैं कि दयाल का जन्म 15वीं शताब्दी के उत्तरार्ध में जौनपुर के तुर्क सुल्तान हुसैन शाह रार्की तथा उसके दरबारी गायको द्वारा हुआ। इसका अविष्कार जब भी हुई हो लेकिन भारतीय संगीत में ख्याल गायन लगभग दो, ढाई सौ वर्ष से लोकप्रिय है और 18वीं सदी में हुए मुगल सम्राट् मुहम्मद शाह रंगीले के दरबारी संगीतज्ञ नेमत खां 'सदारंग' इस विद्या के सबसे बड़े प्रवर्तक समझे जाते हैं।[19]

उक्त रचनाएं पंजाबी भाषा में हैं जिनमें यदा कदा मुल्तानी भाषा की झलक भी प्राप्त होती है। यह निर्विवाद रुप से कहा जा सकता है कि सदारंग की ख्याल रचनाओ का प्रचलन सम्पूर्ण पंजाब में था। ख्याल के पश्चातवर्ती कलाकारों में फत्लेहअली, अल्लादीया मेहरबान, बड़े गुलाम अली आदि महान संगीतज्ञ पंजाब में प्रतिष्ठित थे। भारत-पाक विभाजन के पश्चात् बड़े गुलाम अली खां लाहौर से भारत आ गए थे। इन्होंने ख्याल तथा ठुमरी के क्षेत्र में बहुत ख्याति अर्जित की।

The greatest tribute to the punjabi Kheyal is that shah Sada Rang and Shah AdaRang have also Composed Kheyal Bandishes in punjabi. One of them is :

'ढोलन मैंडे घर आवी वे सोहने मियां; तां मैं सदके जावां
मुख देखां तां मैं जीवां;सदा रंगीले दरस तैडे पांवा'[20]

संक्षेप में यह कहा जा सकता है कि ख्याल शैली के विकास में भी पंजाब प्रदेश का बहुत योगदान रहा।

(ख) उप-शास्त्रीय गायन शैलियां

1. टप्पा– टप्पा गायन शैली पंजाब के लोक गीतों से भी सम्बन्धित है और भारतीय उप-शास्त्रीय संगीत का भी एक अभिन्न अंग है।

पंजाब की एक प्रमुख देन टप्पा गायन शैली है जो अपने उद्गम काल से ही संगीतज्ञों के कला चमत्कार का साधन बनी है। इस गायन शैली में आवाज़ की लोच और गला चलाने की तीव्रता का चमत्कार होता है। इसका साहित्यिक भाग पंजाबी में होता है। 'इस गायन शैली के प्रर्वतक गुलाम नबी उर्फ मियां शोरी के पिता गुलाम रसूल अवध के दरबार में दरबारी संगीतज्ञ थे।'

टप्पे पंजाब में बोली जाने वाली भाषा अथवा पंजाबी मिश्रित हिन्दी की बोलियों में गाये जाते हैं। जी. एच. रानाडे ने टप्पा का अर्थ पड़ाव या ठहराव की जगह लगाते हुए यह विचार व्यक्त किया है कि चूंकि टप्पा में ऐसे चार ठहराव होते हैं, इसलिए इसका नाम टप्पा पड़ा।" यह गायन शैली तीन प्रकार की लयों में गाई जाती हैं– विलम्बित, मध्य, द्रुत। नीचे कुछ टप्पे उदाहरणस्वरूप दिये जा रहे हैं। राग भैरवी में पंजाबी शैली का टप्पा :–

बसकीता वे हो मैं की जानया
वेख वेख चलां मैं किनूं वे यार,
शोरी मियां दी गल्लां वे अंजान॥

अतः स्पष्ट है कि यह गायन शैली पंजाब की मौलिक गायन शैली है। पंजाब में ही इसका उद्गम हुआ और पंजाब में ही विकसित हो कर यह भारत के अन्य प्रदेशों में फैली।

The Last word Tappa has emerged from 'Tapna' that is jumping or leaping. Murkies, Khatka, phanda and zamzama in a 'Tappa' are very different to those of a Dhrupad and Kheyal. A Kheyal can be sung without much strain because one can rest on various notes, but in a Tappa the little 'Dhanedaar' tanas Which are use to embellish the Tappa do not allow any pause at all.[23]

2. ठुमरी– ठुमरी गायन शैली यद्यपि उ. प्र. के अवध लखनऊ एवं बनारस के क्षेत्रों में पुष्पित तथा पल्लिवत

हुई किंतु 19वी. शताब्दी में तथा 20वीं शताब्दी के आरम्भ में ठुमरी के पंजाबी अंग का विकास हुआ जो पंजाब की संगीतिक परम्परा का एक अनुपम उदाहरण है। पंजाबी ठुमरा में स्वरों की सरलता तथा भावों की गहनता है अतः यहां की सांस्कृतिक विशेषताओं के अनुरूप ठुमरी की जिस शैली का पंजाब में सूत्रपात हुआ उसे पंजाबी अंग ठुमरी कहा गया। अनेक पंजाबी लोक गीतों से भी ठुमरियों का विकास हुआ है। उदा. के लिए प्रसिद्ध ठुमरी गायक बरकत अली खां की ठुमरी 'बागों में पड़े झूले' जो माहिया की धुन पर आधारित है बहुत प्रसिद्ध हुई।

पंजाब अंग में ठुमरी का पंजाब के लोग गीतों से घनिष्ठ सम्बन्ध है। यहां की ठुमरी बोलबांट के साथ-साथ गिटकड़ी, टप्पा शैली की तानों आदि का भी विशेष स्थान रहता है। पंजाब के मुख्य ठुमरी गायकों में आशिक अली खां, सलामत अली, उस्ताद अब्दुल रहमान खां, उस्ताद अली बख्श खां आदि प्रमुख है। बड़े गुलाम अली खां तथा उनके भाई स्व. बरकत अली खां ने पंजाब प्रदेश में गाए जाने वाले टप्पा, माहिया इत्यादि लोक गीतों की धुनों को विशिष्ट स्तर सन्निवेशों और स्तरों के कोमल, शुद्ध व तीव्रादि रुपों को एक के बाद एक प्रयोग करने के वैचित्रय का समावेश करते हुए अपने ठुमरी गाने में एक नया और चमत्कारपूर्ण ढंग पैदा किया।

गुरुबाणी संगीत

मध्यकालीन पंजाब में सूफियों के साथ-साथ शक्त सम्प्रदाय का भी उदय हुआ। यह सम्प्रदाय भवानी मां के अनेक अवतारों पर आधारित थी। पंजाब के लोग माता के भक्त है और सम्पूर्ण श्रद्धा के साथ हर छः मास उपरान्त नवरात्रों का त्योहार मनाते हैं। नवरात्रों में जगह-जगह माता का जागरण व भेंटे गाई जाती है। शक्त सम्प्रदाय के साथ-साथ सिक्ख सम्प्रदाय का भी सूत्रपात हुआ। इस सम्प्रदाय का भी यहां की संस्कृति तथा संगीत परम्परा पर बहुत असर पड़ा।

मध्य युग में सिक्खों के पांचवें गुरु श्री गुरु अर्जुन देव जी के समय में शास्त्रीय रागों का प्रयोग 'हरि-कीर्तन' के रूप में शुरू हो गया थी। सिक्खों के पवित्र धर्म-ग्रन्थ 'गुरु ग्रन्थ साहिब' में संकलित सभी 'शब्दों' में यह निर्देश मिलता है कि उन्हें किस राग में गाया जाए। रागों के साथ-साथ गुरु ग्रन्थ साहिब में तालों का भी उल्लेख प्राप्त होता है। श्री गुरु नानक देव जी तथा अन्य गुरुओं ने अपने शब्दों को रागों में रचा और अन्य संत कवियों की रचनाओं को एकत्रित कर के 'आदि-ग्रन्थ' का प्रकाशन किया। इस 'आदि-ग्रन्थ' के अन्त में दी गई 'राग माला' पुरातन राग-रागिनी परिवारों से सम्बन्धित है।

श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में पवित्र शब्द लगभग 31 रागों में रचे गए हैं। शब्द से भाव उस गेयात्मक रचना से है जिसमें कोई न कोई संदेशवाचक उद्देश्य छिपा रहता है। गुरु ग्रन्थ साहिब में छः गुरुओं, पंद्रह भक्तों की सुन्दर वाणी दर्ज है। शब्द ग्रन्थ साहिब की मूल इकाई है। श्री गुरु ग्रन्थ साहिब में जपुजी, सवैये, 2 शलोक व वारों के इलावा समुचित वाणी जिन रागों में निहित है उनकी गिनती 31 मानी जो इस प्रकार है–

1. सिरी	2. सोरठ	3. सूही	4. सारंग
5. बिहागड़ा	6. भैरव	7. बसंत	8. मांझ
9. बड़हंस	10. बैराडी	11. बिलावल	12. मारू
13. मल्हार	14. गौड़ी	15. मालीगौड़ा	16. गुजरी
17. गौड़	18. तिलंग	19. तुखारी	20. देवगंधारी
21. धनाश्री	22. तोड़ी	23. नटनारायण	24. कल्याण
25. केदार	26. कानड़ा	27. आसा	28. जैतश्री
29. रामकली	30 हमाती	31. जैजवन्ती	

प्रचलित मत के अनुसार भाने जाने वाले उपरोक्त 31 रागों के अधीन आदि ग्रन्थ में 29 राग और भी अंकित हैं जो भारतीय शास्त्र अनुसार अदभुत, स्वतन्त्र व अपनी अलग पहचान रखते हैं। यह राग इस प्रकार है–

1. गौड़ी गुआरेरी
2. गौड़ी दक्षिणी
3. गौड़ी चेती
4. गौड़ी वैरागन
5. गौड़ी दीपकी
6. गौड़ी पूर्वी दीपकी
7. गौड़ी पूर्वी
8. गौड़ी मांझ
9. गौड़ी माला
10. गौड़ी मालवा
11. गौड़ी सोरठ
12. बिलावल दखणी
13. बिलावल गौड़
14. प्रभाती दखणी
15. प्रभाती विभास
16. सूही काफी
17. सूही ललित
18. मारु दखणी
19. मारु काफी
20. बइहंस दखणी
21. बसन्त हिण्डोल
22. विभास प्रभाती
23. असावरी
24. आसाकाफी
25. देवगंधार
26. तिलंगकाफी
27. रामकली दखणी
28. नट
29. कल्याण भूपाली

गुरुमत संगीत परम्परा के आधार ग्रन्थ श्री गुर् ग्रन्थ साहिब में दर्ज संगीत के संदर्भ में देखने पर यह बात स्पष्ट है कि उपरोक्त 29 रागों में चलन, आरोह, अवरोह, पकड़ आदि सारे यह संगीत तत्त्व है जो एक राग को दूसरे राग से अलग करते हैं और पहले 31 रागों से भिन्न है।

सभी गुरुद्वारों में गाए जाने वाले शबद किसी न किसी राग में निबद्ध पूरी आस्था से गाए जाते हैं। शबद के गायकों को "रागी" कहा जाता है। यह संगीतज्ञों का विशेष वर्ग है जिन्हें शब्द गायन में प्रवीणता प्राप्त है। सिक्ख सम्प्रदाय का प्रभाव जहां पंजाब की लोक संस्कृति पर पड़ा वहां पंजाब के संगीत के विकास में भी इस का आयोजन है।

निष्कर्ष

सृष्टि की प्रथम किरण से लेकर प्रलय की काली रात्री तक 'संगीत' का अस्तित्व विद्यमान है। पंजाब सदैव संगीत का सुदृढ़ केन्द्र रहा है। भरत द्वारा 'नाटय शास्त्र' की रचना से लेकर मध्यकाल व आधुनिक समय तक ऐसे संगीतकार व रचनाकार हुए जिनका सम्बन्ध किसी न किसी रूप में पंजाब से रहा है। पंजाब में प्रचलित संगीत जहां इसकी सामाजिक और सांस्कृतिक महानता का सूचक है वहां दूसरी और इसका साहित्यिक पक्ष भी कुछ महत्त्वपूर्ण नहीं हैं। किसी भी देश का लोक संगीत उस देश की संस्कृति से बहुत सम्बन्ध रखता है। जैसे पंजाब लोग गीतों की भण्डार है जिसमें पंजाब की आत्मा बसी है। इन्हीं के द्वारा सामाजिक, राजनीतिक और सांस्कृतिक पक्ष स्पष्ट रूप से झलकता है। पंजाब के लोक गीतों में जन्म से मरण तक, दुख-सुख, व्यवसाय, दिन त्योहार, हार श्रृंगार, ऋतुओं व त्योहारों का वर्णन रहता है। पंजाब की संस्कृति के समान यहां की कलाओं का इतिहास भी गौरवपूर्ण है। यहां प्रवाहित होने वाली भक्ति धाराओं में संगीत समाया हुआ है। गुरु ग्रन्थ साहिब के 'शब्द' सूफी काफियां आदि भाव विभोर करती है। लोक संगीत की विविध शैलियों में 'पंजाबी काफी' का विशेष प्रचार हुआ। अन्य संगीत विधाओं का जैसे ध्रुपद, ख्याल, टप्पा, ठुमरी आदि का पंजाब में तीव्रता से विकास हुआ। अन्त में हम कह सकते हैं कि पंजाब की सांस्कृतिक विरासत जो कि संगीत है जो प्रचार एवं प्रसार हुआ वह निः सन्देह प्रशंसनीय है क्योंकि इस में मानवीय भावनाओं की जितनी कसक होती है उससे कई गुणा खिचांव यहां के संगीत में पाया जाता है।

संदर्भ ग्रन्थ सूचि

1. कुमारी कमलेश; पंजाब में संगीत कला का प्रचार एवं प्रसार पृ = 12
2. डा. श्यामा प्रकाश; दिव्यवदान में संस्कृति का स्वरुप पृ. = 15
3. प्रो. ऐ.के. चक्रवर्ती; ऐशियैन्ट इण्डियन कल्चर पृ = 10

4. Britannica – Vol.3; P=784 'Culture' पृ = 784
5. भाषा शब्द कोष; पृ. = 1497
6. गुरनाम सिंह; पंजाबी लोक संगीत, सिद्धांत वे स्वरुप पृ. = 47–48
7. गुरनाम सिंह; पंजाबी लोक संगीत; सिद्धांत ते स्वरुप पृ. = 52–53
8. गुरप्रताप सिंह गिल; पंजाब दियां लोक धुनां पृ. = 39
9. गुरनाम सिंह; पंजाबी लोक संगीत; संगीत ते स्वरुप पृ. = 76
10. गुरनाम सिंह; पंजाबी लोक संगीत; संगीत ते स्वरुप पृ. = 77
11. प्रो. तेजा सिंह; नवियां सोचा; पंजाब विच काफी- एक लेख पृ. = 51
12. गीता पैंतल; पंजाब की संगीत परम्परा पृ. = 91
13. पंजाबी साहित्य कोष; पंजाबी युनिवर्सिटी- पटियाला पृ. = 222
14. गीता पैंतल; पंजाब की संगीत परम्परा पृ. = 97-98
15. गीता पैंतल; पंजाब की संगीत परम्परा पृ. = 60
16. प्रो. अजीत सिंह पैंतल; India Habitat Centre- Punjabi Academy, Delhi. पृ. = 11
17. लक्ष्मी नारायण गर्ग; निबन्ध संगीत पृ. = 62
18. उर्दू-हिन्दी भाषा कोष; पृ. = 147
19. डा. शत्रुघ्न शुक्ल; ख्याल अथवा ख्याल- एक पुनरवलोकन संगीत (ख्याल अंक) पृ. = 17
20. श्रीमति अनीता सिंह; India Habitat Centre- Punjabi Academy, Delhi. पृ. = 7
21. गीता पैंतल; पंजाबी संगीत परम्परा पृ. = 78
22. G.H. Ranade, 'Hindustan Music पृ. = 149
23. पं. लक्ष्मण कृष्णाराव; India Habitat Centre- Punjabi Academy, Delhi. पृ. = 9

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ

ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਦਾ ਮਹੱਤਵ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਜ਼ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੇਖ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਰਾਗ ਰਤਨਾਵਲੀ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ 50 ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚੀਆਂ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਸੁਰ ਲਿਪੀਆਂ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਬੜੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸੰਪਾਦਕ: ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸੁਪਤਨੀ ਪ੍ਰੋ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਪਧੱਤੀ

ਕ੍ਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕ-ਮਾਲਿਕਾ (ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ)

ਪੰਡਤ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨਾਰਾਇਨ ਭਾਤਖੰਡੇ ਜੀ ਦੀ ਰਚੀ ਪੁਸਤਕ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ।

ਨੋਟ: ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਕੇਵਲ 100 ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.)

422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 160 015

ਫੋਨ: 0172-701396, 713915 e-mail: drjagirsingh@rediffmail.com

Is Indian Classical Music Dying

Mohan Nadkarni

Reproduced From 'Mirror' (May 1982)

(***Continued from previous issue***)

Over-rated?

What has been rather pompously hailed and over-rated by a section of latter-day music lovers as "neo-classicism" is one more disconcerting trend besetting the future of Hindustani music. This "neo-classicism" covers a fairly wide compass. The wave of so-called self-composed and folk-based *ragas*, the delibrate disfiguring of age-old melodies by tampering with the established norms of their form, design and structure, or purposive exclusion of such melodies from concert repertoires; in short, a cold, calculated abjuration of the values that have been the life-source of North India's classical music are some of the manifestations of this pernicious trend. Kumar Gandharva, Kishori Amonkar, Prabha Atre, Jasraj, Parween Sultana and Amjad Ali Khan are among the leaders of the new movement.

It is my experience, as a listener for nearly four decades, that in most cases novelty happens to be about the only virtue of these new or self-composed *ragas*. And as we all know, it does not take long for this "novelty element" to wear out. Thus, the self-composed *ragas* tend to become "decomposed" for the simple reason that most of them sound either needlessly intricate, complex or quizzical, with little sustaining power or they do not conform to the basic concepts of form and structure. I have no quarrel whatever with this movement for the creation of new *ragas*. Even the melodies, which are now described as age-old, were also new when they were first created by our great musical visionaries. Their perenial charm and appeal lie in their inherent vitality, their ability to entertain and also the power to sustain listening interest. Time alone will tell whether the surfeit of new *ragas* like *Lagan Gandhar*, *Sarang-Kauns*, *Kusumi-Kalyan*, *Dhanakoni-Kalyan*, *Shiv Abhogi*, *Hari Priya* and *Mazamiri*, to name but a few, will take their due place in the comity of time honoured *ragas*.

Exceptions

I do not deny that there are quite a few exceptions which only go to prove the rule. Take, for instance, a *raga* like *Kaishiki-Ranjani* composed by a genius like Chidanand Nagarkar or *Hemant*, the creation of the great Alauddin Khan of Maihar or *Chandranandan* created by his worthy son Ali Akbar Khan. Where, for instance, do Kumar Gandharva's *Lagan Gandhar* or Parween Sultana's *Kusumi-Kalyan* or Amjad Ali's *Hari Priya* and *Shyam Shree* stand before the dignity and grandeur of the *ragas*

mentioned earlier as "exceptions"? And what do we mostly hear at today's concerts? The performer, whether a vocalist or an instrumentalist, seems to take an insidious delight in presenting either his or her self-composed melodies or those innovated by others. At this rate, the rich and varied repertoire of our old melodies may gradually pass into oblivion. Incidentally, it is interesting to see that some of the neo-classicists, in their enthusiasm to affirm their allegiance to tradition, take time off to treat us to *ragas* from the old repertory. But more often than not, their presentations of these melodies turn out to be mere caricatures which become more exasperating than exciting. What adds to this exasperation is the fact that the performer is often a box-office celebrity, with a permanent audience of his or her own, who tinkers with them in the name of neo-classicism, on the ground that our old melodies have become stale and stagnating and need "rejuvenation".

One pertinent point these neo-classicists, as also their votaries, conveniently forget is the fact that whatever the form of musical composition - be it *dhrupad*, *dhamar* or *khayal* - our old masters kept the *raga-rupa* undefiled. This perhaps is one sure way for the neo-classicists to prove their *raison d'etre*. Meanwhile, to the large body of their camp followers, it all sounds something new, something fantastic. So "*tali bajao*". Thus *khayal*, which is the main style of classical singing in the Hindustani tradition, is now bereft of significance and meaning. Distortion of *raga-rupa* decimation of *alapchari* and the "magnificent obsession" for *sargam* are among the major sins that beset *khayal's* very survival as a distinctive art form. I attribute its drift to possible extinction to the *avante garde* movement, which is rather pompously hailed by its votaries as "neo-classicism".

Alarming Denudation

Let us now have a glimpse into the going-ons in the instrumental domain. The last few decades have witnessed an alarming denudation in the number of musical instruments. As mentioned earlier, veena and pakhawaj have almost gone out of concert usage. So is the case with other instruments like surbhahar, surshringar, rabab, dilruba and even sarangi. The fact that a leading traditional sarangi maestro like Ram Narain has chosen to encourage his son to take to sarod - which is one of our most popular instruments today - carries its own commentary. It is sitar, sarod, flute and shehnai which rule the roost today. One would be inclined to attribute their popularity more to the glamour and eminence of their present-day masters than to the rich musical potential of their instruments.

Amid these age-old instruments has now emerged santoor, once a folk medium from the Kashmir valley. Its elevation to the august concert platform is a tribute to the genius of Shiv Kumar Sharma. He has explored and exploited the technical and melodic potentialities of this instrument to a point where it now vies with even sitar and sarod. The entry of the western guitar in is Indian version is also a

development to be reckoned with in the instrumental domain, although it has yet to find a sufficient number of votaries. Brij Bhushan Kabra is about the only successful guitar virtuoso who also, like Shiv Kumar Sharma, has effected many significant changes in his instrument to make it suitable for the playing of Indian melodies. The sarangi's place as an accompaniment has now been almost usurped by the harmonium, which Tagore once called the "bane of Indian music" with its keyboard outfit and tempered scale. Thus our rich and varied instrumental repertory, originally believed to comprise 500 pieces, has now come down to a mere 25.

The Public and The Star System

There has been a palpable lowering of standards of appreciation too. True, the aesthetic sense of the masses cannot be expected to have that degree of fineness which a cultured mind is generally supposed to possess. But that hardly means that the exponents of classical music should supply thier audiences with unwholesome distractions in the name of changing public taste, overlooking conveniently the simple fact that public taste is what the music-maker makes of it!

Another development in the contemporary musical scene in the emergence of the Personality Cult, whose representatives, it would seem, have taken the place of our departed *gharana* stalwarts. The "cult figures" by and large, are patronised by the *nouveau riche* class of culture-vultures, who behave like the ruling princes of yesteryear. This new kind of "patronage" has given rise to what may be termed as the "star-system" which is as pernicious as its counterpart prevailing in the film world. It has already made deep inroads into the domain of Hindustani music and now threatens to eat into the vitals of our cultural activity.

This "star system" is being operated by a mere handful of performing artistes, mostly young and middle-aged ones, who have the powerful backing of their millionaire patrons and a sizeable group of self-seeking *chamchas*, both of whom obsequiously look after all their comforts and needs, not excluding their PR requirements. The rich patrons are so generous to their adored "stars" that they have even provided some of them with palatial houses in places like Simla, Dehra Dun and Mussoorie, where their sensitive souls are supposed to derive inspiration and freedom to pursue their musical *sadhana*. These self-styled *sadhakas*, most of whom emphatically claim their lineage to Miyan Tansen, assiduously create and foster, with the active cooperation of their patron and *chamchas*, the impression that they are loathe to come out of their dwellings and perform in public before motley audiences. We are often told that such outings gravely disturb the continuity of their arduous self-imposed *tapasya*. And whenever they feel persuaded to give public concerts, their gesture is hailed as act of noble condescension in the cause of the present "renaissance" in classical music.

(Continued in next issue)

ਸੁਰ ਲਿਪੀਆਂ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੰਗੀਤ ਪੱਧਤੀ ਗ੍ਰੰਥ

ਜਵੱਦੀ ਟਕਸਾਲ, ਲੁਧਿਆਣਾ

ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ

ਥਾਟ: ਕਲਿਆਣ ਸਮਾਂ: ਸਵੇਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਹਿਰ ਵਾਦੀ: ਸ਼ੜਜ ਸੰਵਾਦੀ: ਪੰਚਮ ਜਾਤੀ: ਔੜਵ ਸ਼ਾੜਵ
ਅਰੋਹ: ਸ ਰੇ ਗ, ਪ, ਧ ਸਂ। ਅਵਰੋਹ: ਸਂ ਨੀ ਧ ਨੀ ਪ, ਗ ਰੇ ਸ।
ਸੁਰ: ਅਰੋਹ ਵਿਚ ਮਧਿਅਮ, ਨਿਸ਼ਾਦ ਤੇ ਅਵਰੋਹ ਵਿਚ ਮਧਿਅਮ ਵਰਜਿਤ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ੁੱਧ।
ਮੁਖ ਅੰਗ: ਪ ਪ ਸਂ, ਨੀ ਧ ਨੀ ਪ, ਪ ਧ, ਗ ਪ ਧ, ਪ।
ਸੁਰ ਵਿਸਥਾਰ: 1. ਸ, ਰੇ ਗ ਰੇ, ਗ ਰੇ ਸ, ਨ਼ੀ ਧ਼ ਨ਼ੀ ਧ਼ ਪ਼ ਧ਼ ਪ਼ ਪ਼ ਧ਼ ਸ, ਸ ਰੇ ਗ, ਗ ਪ, ਗ ਪ ਧ ਪ, ਗ ਧ ਪ, ਨੀ ਧ ਨੀ ਪ, ਪ ਧ ਪ, ਗ ਰੇ ਗ ਰੇ ਸ।
2. ਰੇ ਗ ਪ, ਪ ਧ ਪ, ਨੀ ਧ ਨੀ ਪ, ਪ ਧ ਸਂ, ਸਂ ਰੇਂ ਸਂ, ਗਂ ਰੇਂ ਸਂ, ਸਂ ਨੀ ਧ ਨੀ ਪ, ਧ ਪ ਧ ਗ ਪ, ਗ ਗ ਧ ਪ, ਗ ਰੇ ਗ, ਰੇ ਸ।

ਝਪਤਾਲ

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
×		2			0		3		
ਸਥਾਈ									
-ਪ	-ਧ	ਸਂਸਂ	ਸਂਸਂ	-	-ਨੀ	ਧਧ	ਨੀ	ਨੀ	ਪ
ऽਲੋ	ऽਗਾ	ਭਰ	ਮਿਨ	ऽ	ऽਭੂ	ਲਹੁ	ਭਾ	ਈ	ऽ
-ਪ	ਧਪ	ਪਨੀ	ਨੀਧ	-	ਗਗ	ਪਪ	ਪਧ	ਨੀਧ	ਧ
ऽਖਾ	ਲਿਕੁ	ਖਲ	ਕऽ	ऽ	ਖਲਕ	ਮਹਿ	ਖਾऽ	ऽਲਿ	ਕੁ
-ਪ	ਧਗ	ਧਪ	-	-	ਗਗ	ਰੇ	ਰੇ	ਸ	ਸ
ऽਪੂ	ਰਿਰ	ਹਿਓ	ऽ	ऽ	ਸੂਬ	ਠਾਂ	ਈ	ऽ	ऽ
ਅੰਤਰਾ									
-ਪ	ਧਪ	ਸਰੇਂ	ਸਂਸਂ	-	-ਸਂ	ਰੇਂਸਂ	ਸਂਗਂਰੇਂ	ਸਂਸਂ	ਸਂ
ऽਅ	ਵਲਿ	ਅऽ	ਲਹ	ऽ	ऽਨੂ	ਰੁਉ	ਪਾऽऽ	ਇਆ	ऽ
ਸਂਸਂ	ਨੀਧ	ਨੀ	-	ਧਪ਼	-ਪਧ	ਧਪ	ਸਂ	ਸਂ	ਸਂ
ਕੁਦ	ਰਤਿ	ਕੇ	ऽ	ऽऽ	ऽਸਭ	ਬੰऽ	ਦੇ	ऽ	ऽ
ਨੋਟ: 'ਏਕ ਨੂਰ ਦੇ ਸਭ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ' ਉਪਰੋਕਤ ਅੰਤਰੇ ਅਨੁਸਾਰ									
ਗਗ	ਪਪ	ਧਧ	ਧ	ਪ	ਪ	ਪਗ	ਰੇ	-	ਸ
ਕਉ	ਨਭ	ਲੇऽ	ऽ	ऽ	ਕੋ	ਮੰऽ	ਦੇ	ऽ	ऽ

ਲੇਖਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੇਨਤੀ

ਸਥਾਨ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਦੋ ਪੰਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵਡੇਰਾ ਲੇਖ ਛਾਪਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋਵਾਂਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਲੇਖਕ ਦੋ ਪੰਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵਡੇਰਾ ਲੇਖ ਨਾ ਭੇਜਣ ਜੀ।

ਤੀਨ ਤਾਲ (ਪੰਜਾਬੀ ਠੇਕਾ)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
×				੨				੦				੩			
<u>*ਅਸਥਾਈ*</u>						ਸ	ਰੇਰੇ	ਗ	ਪ	ਪ	ਪ	ਗ	ਗ	ਗ	ਪ
						ਬੋ	ਲਹੁ	ਸ	ऽ	ਚੁ	ਨਾ	ऽ	ਮੁ	ਕ	ਰ
ਪ	ਨੀ	ਧ	–	ਧ	ਧ	ਧ	ਨੀ	ਪ	–	ਪ	ਪ	ਗ	ਰੇ	ਰੇ	ਗ
ਤਾ	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	ਰ	ਬੋ	ਲਹੁ	ਸ	ऽ	ਚੁ	ਨਾ	ऽ	ਮੁ	ਕ	ਰ
ਸ	–	–	ਸ	ਸ	ਸ	ਸ	ਧ	–	ਸਸ	ਸ	ਸ	–	ਗਰੇ	ਸ	ਰੇ
ਤਾ	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	ਰ	ਫੁ	ਨਿ	ऽ	ਬਹੁ	ਝਿ	ਨ	ऽ	ਆऽ	ਵ	ਣ
ਸ	–	–	–	–	ਸ										
ਵਾ	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	ਰ										
<u>*ਅੰਤਰਾ*</u>								–	ਪ	–ਧ	ਪ	ਸਂ	–	ਸਂ	–
								ऽ	ਦਿ	ਸਟਿ	ਬਿ	ਕਾ	ऽ	ਗੀ	ऽ
–	ਸਂ	ਨੀਧ	ਧ	ਸਂ	–	ਸਂ	–	–	ਸਂਸਂ	ਨ਼ੀ	ਧ	ਨੀ	ਧ	ਧ	ਨੀਧ
ऽ	ਬੰ	ਧऽ	ਨਿ	ਬਾਂ	ऽ	ਪੈ	ऽ	ऽ	ਹਉ	ਤਿ	ਸ	ਕੈ	ऽ	ਬ	ਲਿऽ
ਨੀ	ਧ	ਪ	–	–	–	–	–	–	ਗਂਰੇਂ	–ਸਂ	–ਸਂ	ਨੀ	ਧ	ਪ	–
ਜਾ	ऽ	ਈ	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	ਪਾऽ	ऽਪ	ऽਪੁੰ	ऽ	ਨ	ਕੀ	ऽ
–	ਰੇਂ	ਸਂ	ਸਂਸਂ	ਸਂ	–	ਸਂ	–	–	ਪਾ	–ਧ	ਗ	–	ਗ	ਰੇ	ਸਰੇ
ऽ	ਸ਼ਾ	ऽ	ਰਨ	ਜਾ	ऽ	ਣੈ	ऽ	ऽ	ਭੂ	ऽਲਾ	ऽ	ऽ	ਫਿ	ਰੈ	ਅऽ
ਸ	–	ਸ	–	–	–										
ਜਾ	ऽ	ਈ	ऽ	ऽ	ऽ										

ਸਾਡਾ ਵਿਰਸਾ ਸਾਡਾ ਗੌਰਵ

(ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਟੱਡੀ ਸਰਕਲ ਦਾ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ)

ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ ਐਕਸਟੈਨਸ਼ਨ,
ਲੁਧਿਆਣਾ - 141 002

ਰਾਗੀ ਜਥਾ ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ (ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ) ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀਆਂ ਟੇਪਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ
422, ਸੈਕਟਰ 15-A, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਫੋਨ-772660
E-mail: drjagirsingh@rediffmail.com

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਖਾ
7/1, ਵੈਸਟ ਪਟੇਲ ਨਗਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ
ਫੋਨ-5742058

1. 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪਾਠਕਾਂ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ E-Mail Address ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਦੇ E-Mail Address drjagirsingh@rediffmail.com ਭੇਜਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਕਰਨ ਤਾਂ ਜੋ ਸੰਪਰਕ ਹੋਰ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕੇ।
2. ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਆਪਣਾ Subscriber No. ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਕਰਨਾ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ, 422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 160 015

ਸੁਰ-ਲਿਪੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ

ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮਹਲਾ ੧ ॥	**Parbhati 1st Guru.**	ਪਰਭਾਤੀ ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ।
ਦਿਸਟਿ ਬਿਕਾਰੀ ਬੰਧਨਿ ਬਾਂਧੈ ਹਉ ਤਿਸ ਕੈ ਬਲਿ ਜਾਈ ॥	Whosoever binds with a bond the vice-view; unto him I am a sacrifice.	ਜੋ ਜ਼ੰਜੀਰ ਨਾਲ ਪਾਪ ਵਾਲੀ ਨਜ਼ਰ ਨੂੰ ਜਕੜ ਰਖਦਾ ਹੈ; ਉਸ ਉਤੋਂ ਮੈਂ ਕੁਰਬਾਨ ਵੰਞਦਾ ਹਾਂ।
ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਕੀ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣੈ ਭੂਲਾ ਫਿਰੈ ਅਜਾਈ ॥੧॥	He, who realises not the reality of evil and good, he strays from the path uselessly.	ਜੋ ਬਦੀ ਅਤੇ ਨੇਕੀ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਫਜ਼ੂਲ ਹੀ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਘੁਸਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ।
ਬੋਲਹੁ ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾਰ ॥	Utter ye, O men, the True Name of the Creator Lord.	ਤੁਸੀਂ, ਹੇ ਬੰਦਿਉ! ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਸੁਆਮੀ ਦੇ ਸੱਚੇ ਨਾਮ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰੋ।
ਫੁਨਿ ਬਹੁੜਿ ਨ ਆਵਣ ਵਾਰ ॥੧॥	Then ye shalt not be the visitors to this world again.	ਤਦ ਤੁਸੀਂ ਮੁੜ ਕੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਬਣੋਗੇ।
ਰਹਾਉ ॥	Pause.	ਠਹਿਰਾਉ।
ਊਚਾ ਤੇ ਫੁਨਿ ਨੀਚੁ ਕਰਤੁ ਹੈ ਨੀਚ ਕਰੈ ਸੁਲਤਾਨੁ ॥	From high the Lord makes low and the low one He makes the sovereign.	ਉਚੇ ਤੋ ਸੁਆਮੀ ਨੀਵਾਂ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਥਾਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
ਜਿਨੀ ਜਾਣੁ ਸੁਜਾਣਿਆ ਜਗਿ ਤੇ ਪੂਰੇ ਪਰਵਾਣੁ ॥੨॥	They, who realises that All-wise Lord; they become perfect and approved in this world.	ਜੋ ਉਸ ਸਰਬ ਸਿਆਣੇ ਸੁਆਮੀ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਉਹ ਇਸ ਜਹਾਨ ਅੰਦਰ ਪੂਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
ਤਾਕਉ ਸਮਝਾਵਣ ਜਾਈਐ ਜੇ ਕੋ ਭੂਲਾ ਹੋਈ ॥	If any person goes astray; one may go to instruct him.	ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਜਣਾ ਕੁਰਾਹੇ ਪੈ ਜਾਵੇ; ਇਨਸਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਖਮਤ ਦੇਣ ਲਈ ਜਾਵੇ।
ਆਪੇ ਖੇਲ ਕਰੇ ਸਭ ਕਰਤਾ ਐਸਾ ਬੂਝੈ ਕੋਈ ॥੩॥	Some rare one understands thiswise, that the Creator, of Himself, plays all the games.	ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਜਣਾ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤਾਰ, ਖੁਦ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡਦਾ ਹੈ।
ਨਾਉ ਪ੍ਰਭਾਤੈ ਸਬਦਿ ਧਿਆਈਐ ਛੋਡਹੁ ਦੁਨੀ ਪਰੀਤਾ ॥	Abandoning the worldly attachments, contemplate Thou thy Lord's Name, in the early morn.	ਸੰਸਾਰੀ ਲਗਨਾ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰ।
ਪ੍ਰਣਵਤਿ ਨਾਨਕ ਦਾਸਨਿ ਦਾਸਾ ਜਗਿ ਹਾਰਿਆ ਤਿਨਿ ਜੀਤਾ ॥੪॥੯॥	Supplicates Nanak, whosoever becomes the slave of the Lord's slaves; he wins and the world loses.	ਨਾਨਕ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੋਈ ਭੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੋਲਿਆਂ ਦਾ ਗੋਲਾ ਥੀ ਵੰਞਦਾ ਹੈ; ਉਹ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

◆ ◆ ◆

ਪ੍ਰਭਾਤੀ ॥	**Parbhati.**	ਪ੍ਰਭਾਤੀ
ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰੁ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ ॥	Firstly God created light and then by His Omnipotence made all the mortals.	ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਚਾਨਣ ਰਚਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਅਪਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਣਾਏ।

ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੋ ਮੰਦੇ ॥੧॥	From the One light has welled up the entire universe. Then who is good and who is bad?	ਇਕ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੇ ਹੀ ਸਮੂਹ ਆਲਮ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ। ਤਾਂ ਕਿਹੜਾ ਚੰਗਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਮਾੜਾ ਹੈ?
ਲੋਗਾ ਭਰਮਿ ਨ ਭੂਲਹੁ ਭਾਈ ॥	O men, my brethren, stray ye not in doubt.	ਹੇ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਲੋਕੋ! ਤੁਸੀਂ ਵਹਿਮ ਅੰਦਰ ਭੰਬਲ ਭੂਸੇ ਨਾ ਖਾਓ।
ਖਾਲਿਕੁ ਖਲਕ ਖਲਕ ਮਹਿ ਖਾਲਿਕੁ ਪੂਰਿ ਰਹਿਓ ਸ੍ਰਬ ਠਾਂਈ ॥੧॥	Creation is in the Creator and the Creator is in Creator. He is fully filling all places.	ਰਚਨਾ ਰਚਣਹਾਰ ਅੰਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਰਚਨਹਾਰ ਰਚਨਾ ਅੰਦਰ। ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰੀਪੂਰਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।
ਰਹਾਉ ॥	Pause.	ਠਹਿਰਾਉ।
ਮਾਟੀ ਏਕ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤਿ ਕਰਿ ਸਾਜੀ ਸਾਜਨਹਾਰੈ ॥	Clay is but one, but the Fashioner has fashioned it in various ways.	ਮਿੱਟੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਘੜਨਹਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਘਣੇਰਿਆਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਘੜਿਆ ਹੈ।
ਨਾ ਕਛੁ ਪੋਚ ਮਾਟੀ ਕੇ ਭਾਂਡੇ ਨਾ ਕਛੁ ਪੋਚ ਕੁੰਭਾਰੈ ॥੨॥	There in no fault with the vessel of clay, nor there is any fault with the potter.	ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਦਾ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਹੈ ਘੁਮਿਆਰ ਦਾ।
ਸਭ ਮਹਿ ਸਚਾ ਏਕੋ ਸੋਈ ਤਿਸ ਕਾ ਕੀਆ ਸਭੁ ਕਛੁ ਹੋਈ ॥	He, the One True Lord is midst all and by His doing everything is done.	ਉਹ ਅਦੁਤੀ ਸੱਚਾ ਸਾਂਈ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਨੈ ਸੁ ਏਕੋ ਜਾਨੈ ਬੰਦਾ ਕਹੀਐ ਸੋਈ ॥੩॥	Whosoever realises the Lord's will; he alone knows the One Lord and he alone is said to be His slave.	ਜੋ ਕੋਈ ਭੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਇਕ ਸੁਆਮੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਉਸਦਾ ਗੋਲਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਅਲਹੁ ਅਲਖੁ ਨ ਜਾਈ ਲਖਿਆ ਗੁਰਿ ਗੁੜੁ ਦੀਨਾ ਮੀਠਾ ॥	The Lord is invisible and can be seen not. The Guru has blessed me with sweet molasses.	ਪ੍ਰਭੂ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਗੁੜ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।
ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਮੇਰੀ ਸੰਕਾ ਨਾਸੀ ਸਰਬ ਨਿਰੰਜਨੁ ਡੀਠਾ ॥੪॥੩॥	Says Kabir, my doubt is dispelled and I have seen the Immaculate Lord every where.	ਕਬੀਰ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਮੇਰਾ ਸੰਦੇਹ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਵੇਖ ਲਿਆ ਹੈ।

ਸੇਵਾ ਸੁਰਤਿ ਸਬਦਿ ਚਿਤੁ ਲਾਏ ॥

ਸੇਵਕਸ' ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰਸਟ (ਰਜਿ.)

Sewaks' Charitable Trust (Regd.)

HELP NEEDY

Office : SCO : 1104-05, First Floor, Sector: 22-B, Chandigarh - 160 022
Tel.: 0172-701238, 713915, 701396, 612412 Fax: 0172-710739, 655821
e-mail: sewaks@usa.net - website: www.sewaks.faithweb.com

IN THE SERVICE OF HUMANITY